

SAPAR XOJANIYAZOV

(1910 — 1983)

Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı, Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı Sapar Xojaniyazov (1910 — 1983) 1910-jılı Kegeyli rayonınıń Xalqabad elatı aymaǵındaǵı házirgi «Doslıq» shirketler birlespesinde jasawshı gedey diyqan shańaraǵında dúnyaǵa kelgen. Joqshılıq, jetpesinlik saldarınan 7—8 jaslarınan-aq awır miynet azabın kóre baslaǵan. On eki jasında ata-anası qaytı bolǵan. Bunnan keyin ol kúndelikli turmıs táshwishleri menen bánt bolıp, kóp jıllarǵa deyin (1928-jılǵa shekem) awıldıń malın baǵıp kúneltken. Jaslayınan kórkem sózge qızıǵıp, «Alpamıs», «Sharyar» dástanların yadqa aytıp júrgen S.Xojaniyazovtıń óner-bilim iyelewge degen qızıǵıwshılıǵı kúshli bolǵan. 1928—29-jıllarda qısqa múddetli kurslarda oqıp sawatın ashqan. Biraq, miynet jolın xalıq xojalıǵınıń hár túrli tarawlarında hár qıylı jumıslar (paxta tazalaw zavodınıń jumısshısı, dúkanshı, asxana baslıǵı, prorab hám t.b.) baslaǵan ol kóp jıllarǵa deyin oqıwın bunnan arı dawam ete almaǵan, tek 30-jıllardıń ortalarında ǵana jaqsı sharayat tuwılıp, 1936-jılı Moskva mámleketlik teatr iskusstvosı institutına oqıwǵa kiredi. Mine, usınnan baslap S.Xojaniyazovtıń ómiri teatr óneri menen tıǵız baylanısta boladı. Moskvada oqıp júrgen gezlerinde rus xalıq kórkem-óneri, ilim-biliminiń belgili ǵayratkerleri V.Vishnevskiy, O.I.Pıjova, N.A.Baskakovlar menen jaqınnan dóretiwshilik baylanıslar jasawǵa múmkinshilik boladı. Olardıń aqıl-keńesleriniń tásirinde dáslepki «Aysha» pyesasını dóretiledi.

S.Xojaniyazov 1939-jılı teatr institutın pitkerip keliwden, jetik qánige sıpatında Respublikamızdıń mádeniy qurılısına, ásirese, teatr, kórkem-óner turmısına belsendi aralasıp, aktyorlıq, rejissyorlıq, dramaturg-jazıwshılıq wazıypaların qatara atqara baslaydı. 1939—53-jıllarda K.D.Stanislavskiy atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik teatrında rejissyor, soń 1953—62-jılları usı teatrdıń direktorı lawazımların atqaradı. Dramaturg jazıwshı sıpatında keńnen tanıla baslaǵan ol 1944-jılı Jazıwshılar awqamınıń aǵzalılıǵına qabıl etiledi.

Kópshilik jazıwshı-shayırlar sıyaqlı S.Xojaniyazov ta ádebiyatta shayıır sıpatında tanılıwǵa háreket etken. Ásirese, onıń ekinshi jer júzilik urıs jıllarında dóretken «Sálem ayt», «Periza», «Kolxoz qızı» qosıqları óziniń jawıngerlik ruwxı, Watan súywshilik ideyalarınıń joqarılıǵı menen ayrıqsha kózge taslanadı. «Gúlistan» (1948) qosıqlar toplamı onıń shayıırshılıq uqıbınıń da bar ekenliginen derek berip turadı.

Degen menen, S.Xojaniyazov qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında dramaturg jazıwshı sıpatında keńnen belgili. Onıń «Aysha» (1940), «Biziń bahadır» (1944), «Súymegenge súykenbe» (1945), «Zıyada» (1946), «Jas júrekler» (1953), «Baxıt» (1957), «Talwas» (1962), «Arıwlar» (1964), «Aqmaq patsha» (1968), «Maman biy» (1971) sıyaqlı pyesaları kóp jıllar dawamında qaraqalpaq mámleketlik teatriniń tiykarǵı repertuarınıń biri bolıp keldi. Dramaturgtıń ayırım dramalıq shıǵarmaları tuwısqan xalıqlar teatrları saxnalarından da keńnen orın aldı. Bunnan tısqarı, S.Xojaniyazov «Súymegenge súykenbe» (1960), «Zıyada» (1973), «Arıwlar» (1987) usaǵan pyesalar toplamlarınıń avtorı.

S.Xojaniyazov dramaturgiyaǵa 1938—39-jıllarda jazılǵan «Aysha» muzıkalı draması menen kirip keldi. 1940-jılı jaqsı dramalıq shıǵarmalar ushın járiyalanǵan konkursta birinshi sıylıqtı jeńip alıwǵa miyasar bolǵan bul pyesa birinshi mártebe 1941-jılı Respublikalıq balalar teatrında qoyıldı.

Pyesa tematikalıq jaqtan Á.Ótepovtıń «Teńin tapqan qız», S.Májitovtıń «Baǵdagúl» pyesalarına birqansha jaqın keledi, onda XX ásirdiń bas gezlerindeki qaraqalpaq xalqınıń turmısına baylanıslı waqıyalar sóz etiledi. Shıǵarma tragediyalıq jobada jazılǵan bolıp, onda feodallıq dáwirde haqıyqatlıq, teńlik, erkin muhabbat izlegen Aytjan menen Ayshanıń ádilsizlik qurbanı bolǵan ayanıshlı ómirleriniń ashshı haqıyqatlıǵı ashıp kórsetiledi.

Belgili teatr óneri izertlewshisi T.Allanazarovtıń kórsetiwinshe, bul pyesa usı tematikanı sóz etken basqa dramalıq shıǵarmalardan waqıyalarınıń tábiyiy juwmaqlanıwı, yaǵnıy, bul shıǵarma qaharmanlarınıń qıyın ómirleri «Teńin tapqan qız», «Xorlıqtan azat», «Baǵdagúl» pyesalarınıń qaharmanlarından turmısqa jaqınlıǵı menen pariq etip turadı.

Haqıyqatında da, pyesa syujetine tiykar bolǵan waqıyalar hesh burmalanbastan, siyasiy boyawlırsız turmıstıń ózindegidey

haqiqiy kórkem sáwleleniwín tabadı. Pyesanıń syujetlik jelisi Seybil hám Uzaqbergen degen baylardıń quda túsiw waqıyasınan baslanadı. Hayal-qızlardı adam sıpatında esapqa almay, mal ornında sanap kelgen feodallıq dáwirdiń kerı tartpa kózqaras-larınıń shırmawında qalǵan Seybil degen dúnyaparaz, topas bay mal-dúnyaǵa qızıp, hátte óziniń tuwǵan qızı Ayshanı da Uzaqbergen degen ekinshi bir ózindey bayǵa qalıń malǵa satpaq-shı boladı. Ayshanıń bolsa, ákesi esiginde islep júrgen óz teńi Aytjan degen jigitte kewli bar edi. Toy belgilenip, uzatılatuǵın kúni Aysha Aytjan menen qashıp ketiwge bel baylaydı. Olardıń bul «muhabbat saparına» Seybil baydıń diyqanları Bektursın, Ayzadalar járdem beriwge astırtın háreket etedi. Biraq, bir-birin shın súygen eki jas qashıp baratırǵanda, dárya boyında qolǵa túsip qaladı. Aqırı, Aysha zorlıq penen Uzaqbergenge uzatıladı. Ayshanı qutqarmaqshı bolǵan Aytjandı Uzaqbergen atıp óltiredi. Bul kúyikke shıdamaǵan Aysha da Uzaqbergenniń úyinen basın alıp qashıp shıǵıp, Aytjannıń qábiriniń basında ózin-ózi óltiriwge májbúr boladı.

S.Xojaniyazovtıń 1945-jılı jazılǵan «Súymegenge súykenbe» komediyası usı jıllardaǵı, ulıwma XX ásir qaraqalpaq dramaturgiyasındaǵı elewli qubılıslardan boldı. Ólmes milliy koloritke iye jarqın qaharman obrazları hám háreketsheń ótkir syujeti komediyalıq saxnalıq kórinisleri menen tamashagóylerdiń dıqqatın ózine tarta alǵan bul komediya tez arada ózbek, qazaq, túrkmen, ázerbayjan, tájik teatrları saxnalarında da jıllı júzlilik penen qarsı alına basladı.

S.Xojaniyazovtıń bul komediyası muhabbat erkinligi temasına qurılǵan. Pyesa atamasınan kórinip turǵan tiykarǵı ideya shıǵarma qaharmanı Parshagúldiń mına sózlerinde ayqın kózge taslanıp turadı: «Bul aljıǵan saqalınıń aǵına qaramay, bir biysharanıń güldey ómirin bılǵaytuǵın boldı. Áy, nashar-áy, jaslıǵımda meni de at kótermes naz benen alıp edi, endi men de júregine tiyip qalıppan. Jaslıǵında taza ashılǵan güldey bolıp, eki betiń gül-gül dónip, tamaǵında jupar iyisi jaǵımlı sezilip turǵanda, súykimli bolasań. Kórgen, meniki bolsa eken, deydi. Sol dáwirde teńińdi durıs tańlap, súyip qosılsań, ómiriń pal boladı. Muhabbattı malǵa satıp, súymegenge qosılsań, ómiriń qan boladı».

Komediyaдағы bul ideya ótken turmısta da, búgingi kúnde de óz áhmiyetin joǵaltqan joq. Biz komediya qaharmanları bir-birin shın súygen pák muhabbat iyeleri Áwez benen Aysánemniń óz muhabbatların qorǵaw jolındaǵı batırlıq, sadıqlıq, adamgershilik islerin kórip súysinsek, biri-birine duzaq qurıp, biri-birine jamanlıqtan basqa nárese oylamaytuǵın sumlıqlı, mákkar, nápsiqaw, kórse qızar Ğodalaq, Shiraz sıyaqlı ayırım baylar menen mollasımaqlardıń «súymegenge súykenge» unamsız háreketlerine jerkenemiz. Mine, shıǵarma usınısı menen de bahalı bolıp tabıladı.

Komediyaдағы bul ideya, temasınan kórinip turǵanındaı-aq, muhabbatqa bolǵan eski kózqaras penen ózleriniń sap taza girshiksiz muhabbatın qızǵıstay qorǵap, ol ushın tabanlı gúres alıp bara alatuǵın salamat pikirli jas hám jańa sanadaǵı adamlar arasındaǵı keskin gúresler arqalı ashıp beriledi. Bul gúreslerdiń unamsız tárepinde muhabbatı, ulıwma adam sezimin ayaq astı qılatuǵın, barlıq nárseni mal-dúnya, ataq-abıray menen ólsheytuǵın hiyleker, dúnyaparaz, sonıń menen birge, pasıq pikirli Ğodalaq hám ol basqarǵan jalpıldaq, jaǵımpaz qoljawlıq, haram tamaq hám jawız kimseler tursa, olarǵa qarsı gúresiwshiler tárepinde ózleriniń hadal muhabbatı ushın jasap hám gúresip bile alatuǵın pák hújdanlı, bir-birin shın súygen Áwez hám Aysánemdey sanalı jaslar turadı. Biraq, komediya bul keskin konfliktti qasarısqa ayawsız gúresler arqalı emes, al adamnıń, muhabbatnıń qádirine jetip bilmeytuǵın Ğodalaqtay kimselerdi ájwalawshı, ótkir sınaǵa alıwshı milliy mentalitetke qayshı kelmeytuǵın turmıstan alınǵan komediyalıq háreketler arqalı-aq ayrıqsha bir sheberlikte isenimli hám kórkem etip ashıp beredi.

Pyesa juwmaǵınan biz erkin muhabbatqa erisiwdiń birden bir jolı — eki jastıń bir-birin tek shıntlap súyiw, ǵana emes, al óz-ara isenim hám bir-birewge degen sadıqlıqta tabanlı hám sanalı gúres júrgize alıw uqıbı ekenligin de jaqsı bilemiz. Mine, usı tárepleriniń ayqın sáwleleniwi boyınsha bul pyesa ilimpazlarımız tárepinen haqıyqıy muhabbat gimini sıpatında da bahalanadı. Sol ushın da bul komediya ushın avtor óz waqtında Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtı alıwǵa miyasar boldı.

S.Xojaniyazov 50 — 60-jillarda zamanagóy temalarda da tabıslı qálem terbetti. Onıń «Jas júrekler» dramasında jańa dáwir

jaslarınıń turmısı, muhabbatı sóz etilse, «Talwas» komediyasında XX ásirdiń 60-jıllarındaǵı jámiyet turmısında orın alǵan ayırım eski úrp-ádetler, adamlar sanasındaǵı dúnyaparazlıq, hámelpa-razlıq usaǵan illetler qattı sınaǵa alındı.

Dramaturg 60 — 70-jıllarda kóbirek tariyxıy hám klassikalıq ádebiyat syujetlerine negizlenip shıǵarmalar jazıwǵa úlken dıqqat awdardı. Onıń usı jıllarda jazılǵan ótmish waqıyaları hám tariyxıy tematikadaǵı «Aqmaq patsha», «Maman biy» dramaları teatr tamashagóyleri tárepinen jıllı júzlilik penen jaqsı kútip alındı.

S.Xojaniyazov sońǵı jıllarda proza tarawında da qálem sınap kórip, «Aq altınlı atızdıń adamları», «Baxtıń tapqan Begjan», «Aq bota», «Hújdan», «Aydın jol», «Xalqıńnan sır saqlama» sıyaqlı birqansha jaqsı jazılǵan prozalıq shıǵarmalar da dóretti.

Degen menen, S.Xojaniyazov XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında biz joqarıda baha berip ótken dramalıq shıǵarmaları menen dramaturg-jazıwshı sıpatında keńnen belgili boldı.

Soraw hám tapsırmalar

1. S.Xojaniyazovtıń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında qısqa maǵlıwmatlar keltiriń.
2. S.Xojaniyazovtıń ádebiyatqa keliw jolınıń ózgesheligin kórsetiń.
3. Onıń shayırlıq dóretiwshiligine qısqasha sıpatlama beriń.
4. Shayırdıń poeziyasında kóbirek qaysı temalar súwretlengen?
5. S.Xojaniyazovtıń dáslepki dramalarınıń ideyalıq-kórkemlik ózgesheliklerin aytıp beriń.
6. «Súymegenge súykenbe» komediyasınıń kórkemlik qunlılıǵın túsindirip beriń. Pyesanıń mazmunın túsindirip, qaharmanlar obrazına sıpatlama jasań.
7. S.Xojaniyazovtıń prozalıq shıǵarmalarınıń ózgesheliklerin atap kórsetiń.
8. «Súymegenge súykenbe» spektaklindegi ideyalıq mazmundı ańlatıwshı Parshagúldiń sózlerinen mısallar keltiriń.

ISMAYIL QURBANBAEV

(1929 — 2008)

Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı Ismayıl Qurbanbaevtıń ómiri hám dóretiwshilik jolı menen tereńirek tanıssańız, «Xalıq jazıwshısı» degen bul húrmetli ataqtıń gez kelgen jazıwshıǵa berile bermeytuǵınlıǵına hám oǵan hárqanday sóz ustasınıń ańsatlıq penen erise almaytuǵınlıǵına isenim qabil eteseń.

Haqıyqatında da, XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında talantlı jazıwshı, shayır, belgili alım sıpatında elewli iz qaldırǵan I. Qurbanbaev bul ataq-abıroy hám isenimge ańsatlıq penen erisken emes. Yarım ásirge shamalas waqıt maydanındaǵı tınımsız miynet, úzliksiz izleniwler 50-jıllardıń basında jas shayır bolıp ádebiyatqa kirip kelgen bolajaq sóz ustasın 90-jıllardıń ortalarında qálemi ótkir xalıq jazıwshısı sıpatında kámalat taptırdı. Bul pikirlerimizdiń durıslıǵın birinshi gezekte jazıwshı haqqındaǵı ómirbayanlıq maǵlıwmatlardıń ózi tastıyıqlap turadı.

Bul ómirbayanlıq maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, ápiwayı insan, kóp qırılı talant iyesi Ismayıl Qurbanbaev 1929-jılı 22-oktyabrde Shımbay rayonınıń Keńes awılkeńesine qarastı «Xanjǵalı» awılında diyqan shańaraǵında dúnyaǵa kelgen. 1967-jıldan Jazıwshılar awqamınıń, 1959-jıldan baslap Jurnalistler awqamınıń aǵzası boldı.

Ismayıl Qurbanbaevtıń miynet jolı 1941 — 44-jılları Qaraqalpaq mámleketlik pedinstitutında oqıtıwshı bolıp islewden baslanadı, sol jıllardan baslap respublikanıń jámiyetlik jumıslarına belsene qatnasadı, 1944 — 62-jılları respublikalıq jaslar gazetasında bólim baslıǵı, sońınan Keńes rayonlıq jaslar komitetiniń birinshi xatkeri, 1962 — 64-jılları Moskvada Oraylıq komitet qasındaǵı Joqarı partiya mektebiniń tıńlawshısı, 1964 — 66-jılları Ózbekistan kompartiyası Qaraqalpaqstan obkomınıń instruktorı, 1966 — 71-jılları «Ámiwdárya» jurnalınıń bas redaktorı, 1971 — 74-jılları Ózbekstan Ilimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan bóliminde ilimiy xızmetker, 1974 — 79-jılları házirgi «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasınıń juwaplı xatkeri, 1979 — 82-jılları Qaraqalpaqstan Ministrler Keńesi qasındaǵı baspasózde mám-

leketlik hám áskeriy sırdı saqlaw basqarmasınıń baslıǵı, 1982—1991-jılları «Qaraqalpaqstan» baspasınıń bólim baslıǵı, sońınan usı baspanıń direktorı, 1991—95-jılları Qaraqalpaqstan jazıwshılar awqamında aǵa másláhátshi, ádebiyattı násiyatlaw byurosınıń direktorı, 1995-jıldan «Golos Arala—Aral hawazı» gazetasında arnawlı xabarshı lawazımlarında isleydi.

Xalıq jazıwshısı Ismayıl Qurbanbaev usınday jámiyetlik jumıslar menen bir qatarda pútkil ómirin házirgi zaman awıl adamları—diyqanlar, jumısshılar turmısı menen táǵdirleri tuwralı kórkem shıǵarmalar jazıwǵa, olarda búgingi zamanagóy miynet adamlarınıń ádebiy obrazların kórkem kestelewe baǵısh etken kóp qırılı talant iyesi.

I. Qurbanbaev shayıır sıpatında ádebiyatqa kirip kelgenlikten de onıń kóp qırılı talantınıń bir qırı birinshi gezekte poeziyalıq shıǵarmalarında kózge taslanadı. Atap aytsaq, onıń «Bir jigít bar biziń awılǵa» (1965), «Jumaǵul mergen» (1966), «Jollar» (1968), «Saǵan, áwladlar» (1980), «Irgalıslar» (1982) qosıqlar toplamları awıl tábiyatın, ómir mánislerin, insanlardıń oy-óris, ırǵalısların filosofiyalıq uǵımlar menen tereńlestirip, adamlardıń kelesheğine úlken ruwxıy kúsh oyatıwı menen bahalı. Onıń qosıqlarınıń ayırımına namalar jazılǵan. Olar házirgi kúnde de adamlarǵa ilham-yosh baǵısh etip, xalqımızdıń ruwxıy suwsının qandıruwǵa xızmet etip kiyatır. Mısalı, onıń «Irgalıslar» toplamı Watan, tuwılǵan jer, adam táǵdirleri, zamanlaslar, ádep-ikram temasına baǵısh etilgen azamatlıq tolǵanıslarǵa tolı tereń filosofiyalıq mánige iye lirikalardan ibarat. Toplamdaǵı mına qatarlardıń ózi-aq I. Qurbanbaevtıń shayırlıq hám azamatlıq kelbetiniń qanday bolǵanlıǵın kórsetip turadı dep oylaymız:

Jańa ashılǵan jas almanıń gülindey,
Kewli ashıq saratannıń kúindey,
Dostı kelse, qushaq ashar kúlimley,
Dushpanǵa qas bolıp tuwılǵan xalqım.

Ósken jerim Ámiw boyı — diyarım,
Kewilime nurdur seniń diydarın,
Qáwmetińe baǵısh janım, ne barım,
Ózińseń opalım, azamat xalqım.

Ádebiyatqa usınday shayırlıq hawaz benen kirip kelgen Ismayıl Qurbanbaev 60-jıllardıń ortalarından baslap kórkem prozada da qálem sınap kóre basladı. Onıń úlken prozadaǵı dáslepki sátlı qáдеми «Bir awız sóz» (1966), «Kelin kiyatır» (1968), «Tanıslar» (1977) povestleri, 70-jıllardıń aqırlarına kelip «Altın masaq» (1979), «Isenim» (1-kitap, 1982; 2-kitap, 1986), «Miskin waqıyaları» (1985) sıyaqlı iri súyekli roman, drama, kino-povestlerge ulastı.

Álbette, ol bunday iri súyekli úlken prozaǵa tosattan aralasan emes. Ol buǵan deyin óz jazıwshılıq ustaxanasında kórkem ocherktiń qıyın hám mashaqatlı mektebinen ótip, keleshekte dóretiler roman, povestlerine bay turmıslıq materiallar menen bir qatarda mol kórkem sheberlik tájriybesin toplaǵan edi. Onıń «Júrek hámiri menen» (1959), «Gúllengen awılда» (1961), «Aldıńǵılar» (1962), «Ellikqala qaharmanları» (1965) sıyaqlı ocherkler toplamları bul pikirimizdiń ayqın dáliyli.

I. Qurbanbaev tek jazıwshı, shayır sıpatında tanılıp qoymastan, qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń rawajlanıwına salmaqlı úles qosqan alım da bolıp tabıladı. Ol qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimi tariyxında birinshi ret qaraqalpaq balalar hám jaslar ádebiyatın áyyemgi dáwirlerden búgingi künimizge deyin izertlep, onı ilimde bir pütün sistemaǵa aylandırdı. Atap aytsaq, 1974-jılı «Qaraqalpaq balalar ádebiyatı tariyxı ocherki» monografiyalrı menen 1988-jılı hám 1992-jılları «Qaraqalpaq balalar ádebiyatı» atlı sabaqlıqları basılıp shıǵıp, házir ol pedagogikalıq oqıw orınlarında oqıtılmaqta. Ismayıl Qurbanbaev kórnekli alım, jazıwshı Nájim Dáwqaraevtıń sońǵı tomların, belgili shayır, alım, mámleketlik ğayratker Nawrız Japaqovtıń ilimiy-biografiyalıq maqalalar jıynaǵın baspaǵa tayarlap, bastırıp shıǵarıw islerine de belsene qatnastı.

I. Qurbanbaev ádebiyat tariyxında awdarmashı jazıwshı sıpatında da keńnen belgili. Ol qaraqalpaq kitapqumarlarına jer júzilik ádebiyattan, ózbek, orıs, qazaq, qırǵız, túrkmen, ázerbayjan ádebiyatı wákilleriniń eń talantlı shıǵarmalarınan úlgi awdarıp berdi. Jazıwshınıń óz shıǵarmaları da ózbek, orıs, qazaq, qırǵız, túrkmen, tatar, Daǵıstan xalıqları tillerine awdarıldı. Russha «Nevesta idet» (1965), «Vam, sinovya» (1980), «Vsem xochetsya schastya» (1982), «Shestidesyatıy pereval» (1989)

romanları, povestleri basılıp shıqtı. Nókiste «Vesti Karakalpakstana» gazetasında «Znakomıe» (1992), «Oдно edinstvennoe slovo» (1995) povestleriniń tolıq nusqası basılıp shıǵıp, házirgi zamannıń jańashıl jaslarına ruwxıy sawǵa sıpatında inam etildi.

Ulıwma, bul faktlerdiń barlıǵı jazıwshınıń kórkemlik dúnyasınıń ideyalıq-tematikalıq, formalıq jaqtan oǵada bay hám mazmunlı ekenligin kórsetip turadı. Bul pikirlerdiń durıslıǵı jazıwshı shıǵarmaların kórkem tallawǵa tartqanda birden-aq kózge taslanadı. Misalı, onıń Aral balıqshıları turmısınan alıp jazılǵan «Jumaǵul mergen» erteklik dóretpesi menen jaslar turmısına baǵısh etilgen «Bir awız sóz» toplamına engizilgen povestleri óziniń real turmıslıq syujetler, keskin dramatik situatsiyalardı tolı ótkir konfliktler, ıqsham kompoziciyalar dúziw sheberligi menen basqa prozalıq dóretpelerinen ajralıp turadı. «Tiriliw» povesti repressiya qurbanlarınıń ómirlerinen alıp jazılǵan. Onda Muratbek degen Keńes húkimetiniń belsendisi qızıl imperiya tárepinen repressiyaǵa ushıraydı, qamalıp ketedi. Izinde onıń hayalı Ayjamal, balası Azat, bir qızı qaladı. Olardıń táǵdirleri, ómir ushın gúresleri, qıyınshılıqları povestte isenimli súwretlenedi. Ásirese, Ayjamal, Azat obrazları povestte sheber jaratılǵan. Ulıwma, «Tiriliw» povestinde 30-jılları jaladan qamalıp ketken Muratbektiń táǵdiri súwretlenedi. Waqıyalar Muratbektiń jesir qalǵan hayalı Ayjamaldıń tilinen bayanlanadı. Sol jaladan qamalıp ketken Muratbek aqlanıp, balası er jetip, qızı Gúlistandı uzatatuǵın kúni úyine aman-esen quwıladı.

Al, «Bir awız sóz» povestinde 60 — 70-jıllardaǵı eldegi jańa siyasat, máselen, orta mektepti pitirgen awıl jaslarınıń óz aldına brigada dúzip jumıs islewleri, sol turmısta júrip olardıń shańaraq qurıwları, ómir táshwishleri, qıyınshılıqları, olardıń usı turmısta jasaw múmkinshilikleri kórsetiledi. Avtor óz zamanına ılayıq isker jaslar obrazın jaratadı. Povestte jazıwshı belgili ásirdiń belgili jıllarındaǵı jaslardıń jasawınıń tipik sharayatların sawlelendiredi.

Povest búgingi jaslar táǵdirine arnaladı. Keńes, Ziyada hám basqalar jaslar brigadasın dúzip paxta egedi. Olardıń kóbisi bul maqsetli iske sadıq bolsa, Esen degen jigit hadal miynetten bas tartıp qalaǵa ketedi. Biraq, jaslar onıń jeńil jumıstı izlewine qarısı shıǵadı. Sóytip olar tiykarǵı iske, paxtadan mol ónim alıwǵa

kóbirek dıqqattı awdaradı. Povestte qızı Ziyadanı gárejetlilew jerge uzatqısı kelgen Ayzada kempirdiń háreketlerine qarsı gúresiw waqıyaları da ádewir jaqsı súwretlengen.¹

«Kelin kiyatır» povestinde búgingi jaslardıń xojalıq bolıwındaǵı durıs joldı tańlaw máseleleri tiykarǵı mashqala etip alınadı. Onda jaslar arasında bolatuǵın turmıs, dástúr sharayatlar isenimli sáwlelengen.

Jazıwshınıń povestleriniń ishinde birqansha sátlı shıqqanı «Tanıslar» atlı satiralıq povesti. Bunda tubalawshılıq dáwirindegi hár túrli sebepler menen máskünemlikke berilgen jaslar turmısı sóz etiledi. Avtor máskünemliktiń, giyabentliktiń adamdı jaman aqıbetlerge alıp keletuǵınlıǵın, buǵan tap bolǵan jaslardıń qor bolıp jasawın, onday jaslarǵa el-xalıqtıń jerkenishli qarayuǵınlıqların povestte isenimli súwretlep bergен. Povestte jaslardıń jaman nárselerge ósh bolmawı, qayta onday illetlerge ózleri qarsı gúresiwı kerekligi úgit-násiyatlanadı. Bul povest náshebentlikke, giyabentlikke qarsı gúres ideyası boyınsha házirgi dáwir jaslar tárbıyası ushın hám oǵada áhmiyetli.

Avtordıń salıqeshler ómirlerinen alıp jazılǵan «Altın masaq», paxtakesh diyqanlar ómirlerinen alıp jazılǵan «Isenim» romanları da shıǵarmada dóretilgen kórkem shınılıqtıń turmıs shınılıǵına jaqın etip sáwlelendirip beriliwi menen kózge taslanadı. Bul romanlardıń jetiskenligi sonda — avtor 60 — 70-jıllarda diyqanshılıqta, agrar siyasatta orın alǵan buyırıqpazlıqtı, barlıǵın bir oraydan basqarıwshılıqtı, kóz boyamashılıqtı, qosıp jazıwlardı qattı sınaǵa aladı. Haqıyqatında da, bul jılları sırttan qánige, qánige emes basshılar kelip, onı isle, bunı isle, dep diyqanlarǵa mátibiylik etetuǵın edi, olar jergilikli jer-suw sharayatları, milliy diyqanshılıq tájiriybeleri menen esaplaspay, biziń ózligimizdi ayaq astı etti. Biraq, bul siyasat eldiń de, jerdiń de qutın qashırıp, jerdiń meliorativ jaǵdayınıń buzılıwına, ekologiyalıq daǵdarıslarǵa alıp keldi. Sońǵı gezlerde diyqanlar diyqanshılıqta sırttan kelip basqarıwları tınlamay, uzaq ásirler óz ata-babalarınan berli kiyatırǵan diyqanshılıqtaǵı tájiriybeleri boyınsha paxta, salı, biyday, jońshqa hám basqa da eginler ekti, mol ónimler aldı.

¹ С. Ахметов, Қ. Камалов хэм т.б. Қарақалпақ әдебияты. Орта мектептердиң ХІ класы ушын сабақлық. — Нөкис: «Билим», 1997. — Б. 76.

Romanda bul haqıyqatlıq óz isiniń mamanı, isker qánige hám sonıń menen birge, el-xalıq xızmeti ushın janın ayamaytuǵın Abat Farxadovich, Keńes Uzaqov, Mirza Sársenov, Tájen, Qoshqarbay, Qoshmurat sıyaqlı márt, bahadır qaharmanlar obrazın jasaw arqalı sheber ashıp beriledi.

Romanda salıgershilik bólimin shólkemlestiriwshi Asqardıń háreketleri keńnen súwretlenedi.

Ol muǵallımshilik kásibin qoyıp, tazadan ashılǵan salıgershilik sovxozına jumısqa baradı. Onıń bul talabın rayon hám kolxoz basshıları, Dosnazar ǵarrı qusaǵan tájiriyebeli diyqanlar da quwatlaydı. Asqar bólimdi jaqsı shólkemlestiredi. Agrotexnika jańalıqlarınan da, diyqanlar tájriyebelerinen de jaqsı paydalanadı. Bólimdegi salıkeshler menen jaqsı til tabısıwǵa tırısadı.¹ Asqardıń bul isine hayalı Ayımxannıń qarsı turıwına qaramastan, óz maqsetine erisiw jolında ayanbay miynet etiwge kirisedi. Romandaǵı Dosnazar ǵarrı, Ráwshan, Shamurat, Tawman, Turdı, Yusup, Aytbay h.t.b. qaharmanlar Asqar menen birge salıgershilik tarawında miynet etedi. Ol agrotexnika jańalıqları menen diyqanlardıń aldınǵı tájiriyesin tereńnen úyreniw nátiyjesinde biraz tabıslarǵa erisedi. Bólim basqarıwshısı sıpatında salıkeshler menen de jaqsı islesedi. Jumıs payıtında ózi isine biyparq qarawshılarǵa, egilgennen awısqaq salınıń tuqımın urlap satıwshılarǵa, pisken salınıń masaǵın jırıp jewshilerge de qarsı gúres alıp baradı. Ol salıgershilik tarawdıń sırların tereń meńgeriwi nátiyjesinde suwdan da, kerekli mexanizmlerden de ónimli paydalanadı. Hátteki bólim janında jaylasqaq eski qoyımshılıqtı qádirlep-qásterlewge de baslı dıqqat awdaradı.

Jazıwshınıń «Isenim» romanınıń birinshi kitabı 1982-jılı, al ekinshi kitabı 1986-jılı elimizde qayta qurıw dáwirinen sál burınıraqta jazılıwına qaramastan, awıl xalqınıń túrli mashqalaların, sharwashılıq, diyqansılıq penen kún keshirip atırǵan adamlardıń jasaw jaǵdayların, aldına qoyǵan wazıypaların, jer, suw, ekologiyalıq máselelerdi de qosa súwretleydi. Jazıwshı Abat Farxadovichtiń obrazınıń tabıslı shıǵıwına úlken itibar qaratadı. Ol rayon basshısı bolıp saylangan kúnnen baslap-aq awıl xalqınıń

¹С. Ахметов, Қ. Камалов хәм т.б. Қарақалпақ әдебияты. Орта мектептердиң ХІ класы ушын сабақлық. — Нөкис: «Билим», 1997. — Б. 76—77.

turmısı, ekonomikası hám basshı kadrlardıń isleri menen jaqınnan tanısıp shıǵadı.

Abat Farxadovich óziniń kishi peyilligi, awıl adamlarınıń hárbiri menen álpayım sıylasıqlı qarım-qatnas jasawı menen de úlken isenimge erisedi. Ol ayırım basshı xızmetkerlerdiń minez-qulqındaǵı unamsız illetlerdi saplastırwǵa, xızmet ornın paydalanıp tegin dúnya toplawshılarǵa, qosıp jazıwshılarǵa, jırıp jewshilerge tabanlılıq penen qarsı turadı.

Romannıń mazmunında búgingi kúni jiyi ayılıp atırǵan jer, suw, ekologiyalıq mashqalalarǵa da dıqqat awdarılǵanın kóremiz.

Avtor «Qırqqız» dástanınıń mazmunı tiykarında kino povest dóretti. Ulıwma, I. Qurbanbaev 40-jıllardıń ekinshi yarımınan baslap 60 jıl dawamında kórkem dóretiwshilik miynet penen tınbay shuǵıllanıp keldi. «Júrek hámiri menen» (1959), «Gúl jaynatıwshıları» (1961) toplamları onı jurtslılıqqa talantlı jurnalist etip tanıstırsa, «Jollar» (1961) qosıqlar hám poema toplamı menen bir qatar nama qosıqları onıń shayırlıqtan da qurı alaqań emes ekenligin kórsetti.

Degen menen, I. Qurbanbaev, qanday janrda dóretiwshilik miynet etpesin, óziniń tiykarǵı janrı-prozaǵa sadıq bolıp qaldı. 50-jıllardıń aqırı menen 60-jıllarda dóregen «Bir awız sóz», «Tiriliw», «Tanıslar» povestleri onı jurtslılıqqa jazıwshı sıpatında tán aldırǵan shıǵarmalar boldı. Onıń bul shıǵarmaları ideyalıq-kórkemlik dárejesi boyınsha búgingi kúnde de óz áhmiyetin joǵaltqan joq.

Hárqanday jazıwshınıń súyikli teması bolatuǵını sıyaqlı, I. Qurbanbaev dóretiwshiliginde awıl teması — eń baslı tema bolıp qalıplesken. Bunı biz jazıwshınıń «Altın masaq» (1969) roman-dilogiyası menen «Isenim» romanınıń 1—2 kitabında sóz etilgen mashqalalardan ayqın sezemiz. «Miskin waqıyaları» (1985) povest-gúrrińleri toplamı jazıwshınıń búgingi zamanlaslarımız obrazın jaratıwda da qaraqalpaq prozasına salmaqlı úles qosqan-lıǵın dálilleydi.

Qullası, jazıwshınıń búgingi künge deyin jigirmadan aslam kórkem shıǵarmalar toplamı jarıq kórdi. Onıń balalar ádebiyatına baǵıshlanılǵan ilimiy miynetleri bolsa búgingi kúnde orta arnawlı hám joqarı oqıw orınları studentleriniń eń jaqın járdemshilerine aylanbaqta.

I. Qurbanbaev óziniń jeke iskerligi boyınsha da qaraqalpaq prozasınıń rawajlanıwına salmaqılı úles qosqan jámiyetlik ġayratker. Sebebi, ol «Ámiwdárya» jurnalına Bas redaktor bolǵan jıllarda (1966 — 1971-jıllarda) T. Qayıpbergenov, Q. Sultanov, Sh. Seytov, U. Pirjanov sıyaqlı talantlı jazıwshılarımızdıń eń jaqsı prozalıq tuwındıları kóplep jariq kórdi.

Jazıwshı, álbette, bul tabıslar menen sheklenip qalǵan joq. Ğárezsizlik jıllarında da jemisli miynet etip, bir qatar prozalıq, poeziyalıq shıǵarmaların jurtslılıqqa usındı.

Juwmaqlap aytqanda, xalıq jazıwshısı Ismayıl Qurbanbaev XX ásir qaraqalpaq poeziyası menen prozasına, sonday-aq ádebiyattanıw iliminiń rawajlanıwına salmaqılı úles qosqan kóp qırılı talant iyesi bolıp tabıladı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Ismayıl Qurbanbaevtıń dóretiwsheiliginiń tiykarǵı ózgeshelikleri haqqında aytıp beriń.
2. I. Qurbanbaevtı shayır sıpatında táriyplep beriń.
3. «Xalqım», «Elim bar», «Irgalıslar» qosıqlarınıń hár birinen bes kupletten yadlap keliń.
4. Ismayıl Qurbanbaevtıń povestleriniń ideyalıq mazmunları qanday?
5. «Tiriliw» povestindegi Muratbek obrazına sıpatlama jasań.
6. Ismayıl Qurbanbaevtıń «Altın masaq» romanı qaharmanları obrazlarına sıpatlama beriń.
7. Ismayıl Qurbanbaevtıń «Qırq qız» kino povestinde sáwlelengen tiykarǵı waqıyalardı, shıǵarmanıń tiykarǵı ideyasın atap kórsetiń.
8. I. Qurbanbaevtıń ádebiyatshı alım ekenligine mısallar keltiriń.

IBRAYİM YUSUPOV

(1929 – 2008)

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatında, ási-
rese, poeziyada eń kózge kóringen talant
iyesi Ibrayım Yusupov bolıp tabıladı. Ol
ózinıń oyshıl, tereń lirizmge, obrazlı filoso-
fiyaǵa qurılǵan lirikalıq shıǵarmaları arqalı
qaraqalpaq lirikasını janrlıq jaqtan ele de
rawajlandırdı, jetilistirdi. Onıń qaraqalpaq
ádebiyatında ásirler dawamında qálip-
lesken dástúrlerin dúnya ádebiyatı dástúr-
leri menen sintezledi, jańa janrlıq túrlerdi
hám kórkem formalardı alıp keldi. Ibrayım Yusupov dóretiw-
shiligi arqalı qaraqalpaq ádebiyatında poema janrı kóp túrlen-
di, kórkeydi. Liro-dramalıq, romantikalıq poemalar áyne
I.Yusupov dóretiwshiligi arqalı qaraqalpaq ádebiyatına kirip
keldi. Ol tek shayır bolıp qalmastan «Ǵarrı tuttaǵı gúz»
prozalıq toplamın járiyaladı. Ásirese, onıń «Seydan ǵarrınıń
gewishi» gúrrińi qaraqalpaq ádebiyatında usı janrdáǵı eń
kórnekleli shıǵarmalardıń biri bolıp qaldı. Sonıń menen birge
I.Yusupov qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimine de óz úlesin qostı,
ádebiyatımızdıń hár qıylı problemaları boyınsha bir qansha
maqalalar járiyaladı. Ádebiyatımızdaǵı usınday ullı xızmetleri
hám «Aktrisanıń iǵbalı», «Dala ármanları», «Gilemshi hayal
haqqında haqıyqatlıq» poemaları ushın Berdaq atındaǵı
Qaraqalpaqstan mámleketlik sıylıǵınıń laureatı boldı. Ózbekstan
hám Qaraqalpaqstan xalıq shayı. Ózbekstan Qaharmanı.

Ekinshi jer júzlik urıstan keyin shayır bolıp qáliplesken
Ibrayım Yusupovtıń balalıq hám jaslıq jılları urıs dáwirine tuwra
keldi. Ol 1929-jılı Shımbaydıń Azat awılında dúnyaǵa keldi.
Urıstan keyingi jılları Qaraqalpaq pedagogikalıq institutın ta-
mamlaǵannan soń onlaǵan jıl usı instituta ádebiyattan sabaq
berdi. «Ámiwdárya» jurnalınıń bas redaktori boldı. Ilimiy jumıs
penen shuǵıllandı. Uzaq jıllar Qaraqalpaqstan respublikası ja-
zıwshılar awqamın basqardı, «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası-
nıń redaktori bolıp isledi. I.Yusupovtıń birinshi qosıǵı 1946-
jılı baspada jariyalandı. 1949-jılı-aq birinshi poeması — «Joldas
muǵallım»i baspadan shıqqannan keyin xalqımızdıń súyikli

shayırına aylandı. Sonnan keyingi jilları shayırdıń 20ǵa jaqın poetikalıq toplamı, 10nan aslam poemaları qaraqalpaq oqıwshılarına inám etildi. Á.Shamuratov penen birgelikte «Qırıq qız» dramasını, «Ómirbek laqqı» komediyasını, «Ájiniyaz» librettosın, «Seydan ǵarrınıń gewishi» gúrrińin, bir neshe publitsistikalıq hám ilimiy maqalaların baspadan shıǵardı. Shayır dóretpeleri orıs, ózbek hám basqa da kóplegen tillerde poetikalıq toplam hám ayırım shıǵarmalar túrinde járiyalandı. Onıń awdarmasında qaraqalpaq tilinde dúnya klassikleriniń (Pushkin, Bayron, Gyote, Geyne, Shekspir, Lermontov, Shevchenko, Mayakovskiy), túrkiy xalıqlar shayırlarınıń (Maqtımqulı, Toqay, S.Vurgun, M.Karim, Zulfiya) ayırım qosıqları kitapları hám shıǵarmaları járiyalandı.

Ibrayım Yusupov birinshi gezekte lirik shayır. Onıń lirikası qaytalanbas kórkemlikke iye, óz xalqınıń estetik dúnyası menen tereń baylanǵan. Ol óz xalqınıń ótmishi menen búgingisin, milliy qádiriyatların jetik bileđi hám qásterleydi. Sonlıqtanda shayır:

Qaraqalpaqtı kóp maqtama kózimshe,
Qarmaqqa tez qabatuǵın balıqpan,
Hár kimniń bar ázzi jeri ózinshe,
Shortanımday ańqıldaqlaw xalıqpan, — deydi.

Usı qatarlar arqalı-aq shayırdıń óz xalqınıń patriotı, onıń jan ashırı ekenin kóriwge boladı. Bul pikirdi shayırdıń «Ana tilime» atlı qosıǵı tuwralı da aytıw múmkin:

Jıraw seni báygi atınday baplaǵan,
Sheshen seni dawda shıntlap taplaǵan,
Alpamıslar uran etip urısta,
Berdaq seni qural etip saplaǵan.
Ana tilim — sen basqadan ayırmam,
Sen turǵanda men de ádewir shayırman,
Sonsha qatal súrginlerde joǵalmay,
Bul kúnlerge jetkenińe qayıłman.

I. Yusupov dóretiwshiliginiń úlken bir bólegin onıń xalıqlar doslıǵı, basqa xalıqlar turmısına baǵıshlap jazılǵan shıǵarmaları quraydı. Bunıń ózi shayırdıń shayırlıq pikirlew diapozonı keń, dúnyalıq ádebiyat penen jaqınnan tanıs ekenin kórsetedi. Ol qaysı xalıqtın turmısınan shıǵarma jazbasın, sol eldiń tábiyatın,

xalqınıń dástúrin, milliy qaharmanların keltiredi hám usı arqalı ádebiy etikanı saqlaydı hám óz shıǵarmasınıń tásirsheńligin de arttıradı.

I. Yusupovtıń «Alatawdan esken samal», «Arashan» qosıqları menen birge, Qazaqstan tuwralı shıǵarmalarında da poetikalıq jańalıqlar jaqsı seziledi. Ol Qırǵızstandı: «Jarlarına jas qırannıń párwazın berip, Toqtaǵuldıń qart qıyalın terbegen úlke» dep súwretleydi, al onıń záwlim alatawın «Gúzektegi jılqıshıday quntıyıp, aq qalpaǵın basıp kiygen shıńlarıń» dep ol tawlı jerdiń sulıw kórinislerin beriwge umtıladı.

I. Yusupovtıń Qırǵızstan haqqında jazılǵan qosıqların sońǵı jılları dóregen «Qırǵızlarǵa», «Men súyemen, súyemen qırǵızdıń Ala tawın», «Narın» shıǵarmaların ádewir tolıqtıra túsedı. Bularda shın júreктен ayılǵan, kórkemlikke ótken kewil sırı bar, búkpelemey berilgen ıssı júrek tolqını bar. Bunnan tısqarı qırǵız xalqına degen húrmet, olar menen túbimiz bir aǵayın ekenimizdi ańlatıw, usı arqalı xalıqlar arasındaǵı awızbirshilikke, tatıwlıqqa kópir salıw qusaǵan ullı ideyalar seziledi.

I. Yusupovtıń túrkiy tilles ózbek, qazaq, azerbayjan, túrkmen, tatar, bashqurt, noǵay xalıqlarına arnalǵan da bir qatar lirikalıq shıǵarmaları bar. Olar qaraqalpaq ádebiyatında xalıqlar doslıǵına arnap jazılǵan eń saylandı lirikalıq shıǵarmaların qatarına kiredi. Al hár qıylı jıllarda dóretken Kavkaz dúrkinleri, ukrain, rus xalıqlarına arnap jazılǵan qosıqları da oqıwshını eriksiz ózine tartadı. Olarda sol súwretlengen jerlerdiń tábiyatına, xalqınıń úrp-ádetine degen súyispenshiligin arttıradı. Shayırdıń doslıq sezimlerin sáwlelendiriwshi shıǵarmalarınıń ishinde onıń qálemles doslarına arnap jazǵan lirikaları da ayrıqsha orındı iyeleydi. Máselen, Rasul Gamzatovqa, Shıńǵıs Aytmatovqa, Ğafur Ğulamǵa, Mustay Karimge hám taǵı da basqa belgili jazıwshı-shayırlarǵa arnap jazǵan lirikalıq shıǵarmaları joqarı kórkemlikke hám kútilmegen poetikalıq sheshimlerde tolı.

Dúnya júzindegi haq niyetli adamzattıń doslıǵın jırlaw, olardıń quwanışı menen qayǵısına ortaqlasıw adamlar ushın jat emes. Bul temaǵa arnalǵan shayırdıń qosıqları poeziyamızdıń tematikasın keńeytti. I. Yusupovtıń «Shıbıǵı sınsa shınardıń» degen qosıǵınıń kúshi mine usında.

Ibrayım Yusupov lirik shayır sıpatında jaqsı belgili. Onıń dóretpesiniń negizgi ózegi bolǵan lirikanıń tematikasınıń

özinshellik belgilerin añlaw ushın «Kúnshıǵıs jolawshısına» (1956) qosıǵı xarakterli shıǵarma. Bunda ol tuwǵan jeriniń bay tábiyatı, eń tiykarǵısı miymandos, miynetkesh xalqı haqqında jırlaydı. Tuwǵan jeri, xalqı menen maqtanıw hesh qashanda hesh bir shayır ushın jat emes, bul dástúrli jol:

Óz eliniń bir múyeshin aralap,
Júreginde máńgi saqlap ketiwge,
Kún shıǵısqa sapar shekken azamat,
Asıq dostım biziń jaqqa jetiwge.

Shayırdıń lirikasınıń tematikası usı tuwılǵan jeri, onıń burınǵı hám házirgi tariyxı menen baylanıslı.

I. Yusupovtıń tuwılǵan jer haqqında, muhabbat lirikaları tereń lirizmge, awıspalı máńige iye. Olarda kórkemlew quralları menen usılları óz ornında isletilip qosıqtıń kórkemligin arttıradı. Sonıń menen birge shayır jámiyette orın alǵan hárqanday mashqalalardı tınısh qarap otıra almaydı, olar jóninde óz xalqınıń oziq oyli bir azamatı sıpatında tınıshsızlanadı, olardıń óz kewil sezimlerin bildiredi. Máselen, shayırdıń «Saǵalayaq», «Aral ellegiyaları», «Tırnalar», «Korabller qoyımshılıǵındaǵı eles» atlı qosıqları dáwirdeń ashshı haqıyqatlıǵın batıl aytıwǵa qurılǵan. Olarda bárinen de burın shayırlıq sezgirlik, mártlik seziledi:

Tańlarım oyanbas tolqın sestinen,
Qaylardan alarman onday kúshti men,
Duzlı shańǵıt kómgen kóller üstinen,
Bul jaǵısqa túspey barar tırnalar.

Shayırdıń «Tırnalar» qosıǵınan alınǵan bul bir bántte-aq tereń oy-pikir jámlengen. Lirik qaharmannıń kewil keshirmelerinen, onıń dártlerinen hárkim óz oy keshirmesin, dártin kóredi. Qosıqtaǵı ayılajaq tiykarǵı pikir keleshek áwlad aldındaǵı islegen gúnalarımızǵa ókinish. Keshegi jıllarda jiberilgen, búgin de dawam etip atırǵan kemshiliklerge kúyinish. Eger, qosıqqa qatarma-qatar analiz jasaytuǵın bolsaq, birinshi qatardaǵı «Tańlarım oyanbas tolqın sestinen» qatarı Ámiw hám Araldıń burınǵıday tolıp-tasıp turmawınıń obrazlı súwretlewin añlatadı. «Duzlı shańǵıt kómgen kóller üstinen, Bul jaǵısqa túspey barar tırnalar» degen qatarlarda da pikir ótkir berilgen. Kóllerdi duzlı shańǵıttıń kómip taslawı awır ekologiyalıq apatshılıqtıń,

oynamay islengen háreketlerdiń aqıbeti. Sonday-aq, shayır bir bánttiń ózinde tereń pikirdi jámley alǵan. Lirikanıń az sóz benen-aq úlken pikirlerdi aytıw múmkinshiliginen sheber paydalanǵan. Bánttiń dáslepki eki qatarında lirik qaharmannıń ótmishti eslewi, onı saǵınıwı, ańsawı onıń sońǵı eki qatarında búgingi qubılıslar, ekologiyamızdıń, tábiyatımızdıń búgingi kelbeti sáwlelenedi. Yaǵnıy shayır antiteza usılın qollanıw arqalı pikir ótkirliğine erisken.

«Aral ellegiyaları» qosıǵında lirik qaharmannıń ekologiyalıq apatshılıqtan táshwishke túsiwi ele de tereńlesedi. Onda lirik qaharmannıń ókinishke tolı sezimleri oqıwshını biytárep qaldırmaıdı:

Xosh, teńiz súyiklim! Jaralı janday,
Ólim halatında urasań hallas,
Meniń qayǵım amfibiya adamday,
Sensiz qırda jasap sawa bola almas.

Qosıqtıń baslı ózinshelikleriniń biri onda pikirlewdiń analitikalıq usılı qatnasadı. Shayır ómirdi tek sırttan baqlawshı emes, al onıń qubılısların izertlewshı de. Bul shıǵarmanıń janrlıq sıpatına da tásirin tiygizedi. Qosıq meditativlik-filosofiyalıq lirika. Al, «Qayta qurıwdıń balalarına» qosıǵında dáwirdiń, zamannıń ashshı haqıyqatlıǵı publicistikalıq usılda ashıp beriledi. Shayır júreginde qatparlanıp qalǵan dárt tógiledi. Shayırlıq sezgirlik arqalı basqalar elestire bermeytuǵın qubılıslardı kórkemlep jetkeredi:

Buwǵan beldi sheshtik, shalǵay salındı,
Miywe aǵashı marapatqa malındı,
Kewil qáterjamlıq sherbetin ishıp,
Haqıyqatqa barar jollar tarıldı.

Bilgishler sóyledi aldınan orap,
Iykemshiller ıńǵay jabın jaǵalap,
Ayaqlardı qaǵıp góne shóńgeler,
Jaǵımpazlar jalpıldadı aǵalap.

Beton mal qoralar muzdıń ıǵınday
Bári biyǵam kóship ketetuǵınday,
Jayrap atır texnikası tat basıp,
Biydávlet balanıń xojalıǵınday.

Shayır bul qosıǵında publicistikalıq oy-pikirdi de kórkemlew quralları hám usılları arqalı barınsha kórkemlep beriwege erisken. Ásirese, «Miywe aǵashı marapatqa malındı», «Kewil qáterjamlıq sherbetin iship», «Iykemshiller ıńǵay jabın jaǵalap», «Ayaqlardı qaǵıp góne shóńgeler», «Beton mal qoralar muzdıń ıǵınday», «Biydáwlet balanıń xojalıǵınday» degen qatarlarda allegoriya, metafora, teńewi júdá sheber qollanılǵan.

I. Yusupov dúnya poeziyası úlgilerin qaraqalpaq poeziyasına alıp kelgen novator shayır sıpatında da keńnen belgili. Ol Shıǵıs poeziyasına tán bolǵan ǵázzel, muxammes sıyaqlı qosıq túrlerin dóretti. Bunda shayır qosıqtıń sırtqı formasın da, ishki mazmunın da usı formaların keliip shıǵıw túrine jaqınlastırǵanın kóremiz. Shayırdıń tórtlikleri qısqa, tujırımlı, tereń pikirge iye bolıwı menen ajıralıp turadı:

Qondı bir tamshı shıq pisken almaǵa,
Hám men «mazmunman» dep kerdi kokirek,
Biraq, kún shıqtı da onı jalmadı,
Alma tur. Al, qayda sol shıqtan dárek?!

Shayır tórt qatarǵa-aq usınday úlken mazmundı jamlestire aladı. Bul tórtlikte shayır simvöllıq súwretlewden hám parallelizm usılınan sheber paydalanǵan. Shıq — maqtanshaqlıq, turaqsızlıq, alma — keń peyillilik, turaqlılıq hám barlıq simvolı. Ómirde kúshsizler, erteńgisine isenbeytuǵınlar kóbirek maqtanadı. Shıq solardıń ádebiyatıǵı kórkem obrazı. Al, alma ushın bul jaǵdayda maqtanıw da, «men mazmunman» dep talasıw da zárúr emes.

I. Yusupov Batis poeziyasına tán bolǵan sonet, oktava sıyaqlı qosıq úlgilerin de qaraqalpaq ádebiyatına alıp kirdi hám bul formalar shayır dóretiwshiligi arqalı ádebiyatımızdı bayıttı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, I. Yusupov qaraqalpaq poeziyasın ráń-báreńlestirip, onı hár tárepleme rawajlandırdı. Shayır lirikası ideyalıq-tematikalıq baǵdarı, janrlıq túri boyınsha da eń jetiliskeń shıǵarmalarǵa tolı.

I. Yusupovtıń qaraqalpaq ádebiyatında poema janrın rawajlandırıwǵa qosqan úlesi de salmaqlı. Shayırdıń birinshi poeması «Joldas muǵallım» 1949-jılı jazıldı. Bul poema onıń shayırlıq jolın belgilewshi shıǵarması edi. Sonnan bergi dáwirde «Akaciya güllegen jerde», «Aktrisanıń ıǵbalı», «Eski fontan ertegi»,

«Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq», «Dala ármanları», «Tumaris», «Poseydonnıń gázebi», «Búlbil uyası», «Mámelek oy», «Máńgi bulaq», «Watan topıraǵı» poemaları belgili.

Shayırdıń qaysı poemasını alıp qarasań da, onda shayırlıq izleniwshilikti, janrlıq ózinshelikke, jańa pikir aytıwǵa umtılıwdı kóremiz.

«Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq» poemasında túrkmen hayal-qızlarınıń awır táǵdiri súwretlenip, on sawsaqtan óneri tógilgen bul ájayıp adamlar qansha miynet etse de, miyneti bahalanbaǵanın, olardıń qayǵılı ómirin sheberlik penen ashıp beredi. Túrkmen qızın yawmıt sárdarı hayal ústine aladı, qolınan óneri tamǵan kelinshek qızlı boladı, óziniń ónerin qızına ótkeredi. Olar toqıǵan gilem dańqı pútkil shıǵısqa ańız bolıp taraydı, buǵan Xiywa xanı ashıq boladı. Xan qızdıń ózine emes, ónerine ashıq. Qız xan sarayına aldırıladı. Xan saltanatı ushın gilem toqıwdan ol bas tartadı. Óytkeni, ol toqıǵan gilem, biylewshilerdiń baq talas hám dúnya toplaw ushın esapsız qırǵın jawgershiligine sebep bolıwın qálemeydi. Qız zindanǵa taslanadı.

Dóndi gilem geyde tawıs párindey,
Aspandaǵı ayqulaqtay qubıldı,
Geyde gilem Feruzanıń gülindey,
Sulıwlıqtıń bar sheginen shıǵındı.

Hár kúni bir kirpik ıshqı otınday,
Zer shashaǵı jalın bolıp lawladı,
Gá ǵıjladı seksewildiń shoǵınday,
Gá tandırday ushqın shashıp lawladı.

Shıǵarmaǵa xalıq poeziyasınıń romantikalıq ruwxı, til sheberligi jaqsı sińgen, gilemshi hayaldıń túrkmen aydımında óziniń tuwǵan obasını eske túsiriwlerin, awır miynetin shayır tilekleslik hám romantikalıq kóterińkilik penen jırlaydı, onıń kóz tartqan naǵısı janlandırıladı:

Ózim tańlap qılshıq tarttım túbitten,
Ózim iyirip, belli jandı qıynadım,
Kestelerin kewlimdegi úmittiń,
Sheshek atqan shámeninen jıynadım.

Sarı boyaw — kewlimdegi qayǵı-muń,
Qara boyaw — táǵdirimniń gúwası,
Jasıl boyaw — ármanları jaslıqtıń,
Qızıl boyaw — júregimniń jarası.

Haqıyqatında da, xalıqtıń túsiniginde boyawlardıń reńi usıl-ayınsha aytıladı, avtor usı túsinikti poetikalıq formada uǵımlı jetkerdi. «Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq» shıǵarması doslıq haqqında, táǵdirles xalıqlardıń ótken ómiri hám búgingisi haqqında, olardıń turmısı, kún-kórisi, milliy ózinsheligi haqqında jazılǵan shıǵarma boldı.

«Dala ármanları» poeması da kórkemligi joǵarı, janrlıq ózinshelikke iye shıǵarma esaplanadı. Poemada Ústirtti baǵındırıwshı adamlardıń qaharmanlıq miyneti jırlanadı. Taydıń izin qırıq jil saqlaǵan taqır, qıran ushsa qanatın, tulpar shapsa doynaǵın kúydirden jazıyra, muńlı namaǵa shertken mayalısh, dala júyriǵı-jayranlar ósken keńlik oqıwshınıń kóz aldınan bir- bir ótedi. Bunda avtor pikir obrazlılıǵın birinshi orınǵa qoyadı. Poema avtordıń dala tuwralı oyları menen ashıladı:

Keń dalada erkin sayranlap jalǵız,
Sen tuwralı oylaw-men ushın peshe,
«Dala oy tuwdırmas adamda» dese,
Janım, bul jalǵan gáp isenbe hárgiz.

Kewlimde bul jerdiń hárbir putası,
Qosıq, oylap atırǵanday kóriner,
Eski Bedewliniń tas dárwazası,
Túksiyip tariyxıy oylarǵa shúmer.

Oqıwshınıń aldında eski tariyxıy ótmishtiń waqıyaları avtorlıq qıyal menen sáwlelenedi. Durısında da, hesh kimnen qorqıp, etegin jıymaǵan dala kóp ásirlik tariyxıy hádiyseniń janlı guwası. Talay jawıngerler bul dalarǵa saltanat penen sap tartıp keldi, biraq olardıń janı dalada qaldı, shayır aytqanınday-aq «Qáy Qısraw bası bul jerde qanlı meste jatıp pushayman etken...» Órshil oydıń jolında qurban bolıp, dalanıń sıyqırlı tilin tapqan, jasırın sırın ashqan, onı xalıq iygiligine aylandırıwda tınbay izlengen, tábiyatqa ashıq bolǵan Mariyanıń taǵdiri oqıwshınıń sezimine kúshli tásir etedi. Mariya biziń dáwirimizdiń kóp sanlı romantik, órshil, oyshıl, adamlarınıń biri. Avtor tábiyat

kórinislerin, onıń sulıwlıǵın, tábiyattıń janlı-jansız aǵzaların bir-biri menen baylanıstırıp, obrazlı túrde súwretleydi. Jeyranlardı basketbolshı qızlarǵa, quyashtı basketbol tobına, qoyandı reportaj alıwshı súwretshige megzetiwi shayırdıń júyrik qıyalınan dóregen obrazlar ekeni sózsiz.

«Tumaris» — qaharmanlıq temadaǵı poemalardıń qatarına kiredi. Óz xalqınıń ótken tariyxı tuwralı faktler, ańız áńgimeleri shayır ushın oǵada bay material beredi. Ótkendi súwretlew shayırga búgingini ulıǵlaw ushın kerek. Hár bir xalıqtıń ótmişinde ańızǵa aylanǵan qaharmanlıq waqıyalar kóp. Usılardıń biri — qaraqalpaqlardıń ata-babaları esaplanǵan massagetlerdiń hayal patshası Tumaris tuwralı qaharmanlıq hádiyse. I. Yusupovtıń «Tumaris» poemasında sol hayal patshanıń óz jeri, óz qáwimleriniń erkinligi ushın jáhanger Kirge qarsı mártlik sawashı sáwlelendiredi.

Poemada Tumaris tárepinen kórsetilgen erlik, qaharmanlıq dramalıq waqıyalar menen birge súwretlenedi. Oqıwshınıń kóz aldında ańızǵa aylanǵan batır ana Tumaris obrazı turadı:

Jolbarıstıń jaw búyregin,
Julıp jegen ǵaybar kúshin,
Qas batırdıń bas súyegin,
Zeren etip, qımız ishken.
Sen emes pe, eldiń kegin,
Keskinlesip alıp ósken?
Asqar múyiz ay astında,
Kim kórkińdi saǵınbaǵan,
Ógiz suwdıń jaǵasında,
Kim kúshińe tabınbaǵan?

Shayır poemanıń janrlıq ózinsheligine baylanıslı oǵan say súwretlew usılın, kórkem til taba bilgen. Shıǵarma jaslardı óz watanına, tuwılǵan jerin súyiw, onı qásterlew ruwxında tárbiyalawda ayrıqsha áhmiyetke iye.

I. Yusupovtıń poemalarınıń ishinde eń «Aktrisanıń ıǵbalı» dóretpesi áhmiyetli orındı iyeleydi. «Aktrisanıń ıǵbalı» — mádeniyat haqqında onıń úlken bir tarawı teatr, qaraqalpaqtıń birinshi aktyorları haqqında jazılǵan shıǵarma bolǵanlıqtan poemada súwretlengen barlıq hádiyseler, keshirmeler usı

máseleniń átirapında boladı. Avtor teatr kórkem óneriniń qaraqalpaq miynetkeshleri arasında dáslepki mádeniyat urıǵın sebiwshi, onıń kópshiliktiń sana-sezimin oyatıp, házirgi rawajlangan mádeniyatqa umtılıwǵa járdemlesiwshi kúsh ekenin sáwlelendirgen. Poemadaǵı tiykargı obraz sıpatında birinshi qaraqalpaq dramaturgleriniń biri Ábdıraman Óteпов hám hayal-qızlardan shıqqan talantlı aktrisa Ayımxań Shamuratovalardıń obrazları jasalǵan. Usı obrazlar arqalı qaraqalpaq saxnasınıń dáslepki dáwirdegi ómiri, birinshi mádeniyat qarlıǵashlarınıń turmısı keńnen sóz etiledi. Shıǵarmada avtor tereń mánili xalıqlıq uǵımlardı orınlı túrde qaharmannıń minezin ashıwda durıs paydalana biledi: «Qız kewili aq sandıq», «Dástúr zań emes ózi zań», «Birewler taldan da tikenek izler» h.t.b. Yamasa poemadaǵı mınanday qatarlarǵa dıqqat awdarayıq:

Sonday júrekler bar, dúnyada biraq,
Kúshli aǵıstan da zıyatıraq,
Olar súye ǵoysa, húkimi hóktem,
Olar kúye ǵoysa, shıdamı bekkem.

Bul pák hám bir-birin súygen júreklerdiń halatı. Bunday tartımlı orınlar poemada kóp.

I. Yusupovtıń «Qaraqalpaq haqqında sóz», «Búlbúl uyası», «Máńgi bulaq» poemaları haqqında da unamlı pikirlerdi bildiriw múmkin. Shayırdıń sońǵı jılları jazǵan «Watan topıraǵı» poeması temasınıń aktuallıǵı, qaharman psixologizmin ashıp beriwdegi sheberlik, batıl pikirlewler menen ǵárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq ádebiyatınıń tabısı boldı. Onda XX ásirdeń 30-jıllarında repressiyaǵa ushıraǵan watanlaslarımızdıń awır táǵdiri, olardıń alısta júirse de óz watanın yadınan shıǵarmawı, watan topıraǵın jannan áziz kórip qásterlewi qaharmanlardıń ishki ruwxıy keshirmeleri, olar ushırasqan qıyan-kesti waqıyalar arqalı ashıp beriledi.

Juwmaqlap aytqanda, I. Yusupov XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń eń kózge kóringen sóz sheberleriniń biri. Ol qaraqalpaq poeziyasın burın kórilmegeń biyik shoqqılarǵa alıp shıqtı. Onıń poeziyası zaman nápesi menen azıqlanıp, milliy ádebiyatımızdı rawajlandırıp kiyatır.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. I. Yusupovtıń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında qısqasha aytıp berıń.
2. I. Yusupovtıń qanday prozalıq shıǵarmaların bilesiz?
3. Shayır poeziyasında keńnen qollanılatuǵın Shıǵıs hám Batıs poeziyasına tán qanday kórkem formalardı bilesiz?
4. Shayırdıń qaraqalpaqlardıń milliy ruwxın, ózine tán bolǵan ózinsheligin sáwlelendiretuǵın lirikalıq shıǵarmaları haqqında aytıp berıń.
5. Shayırdıń basqa xalıqlar tuwralı jazǵan qanday lirikalıq shıǵarmaların bilesiz?
6. Shayır lirikalarında batıl pikirlew, publicistikalıq sıpat haqqında aytıp berıń.
7. «Qaraqalpaqtı kóp maqtama kózimshe», «Ana tilime» qosıqların yadlap aytıp berıń.
8. Shayır poemaları haqqında aytıp berıń.
9. «Aktrisanıń ıǵbalı» poemasınıń janrlıq ózinsheligi haqqında aytıp berıń.
10. «Dala ármanları» poemasınıń janrlıq ózinsheligi, ondaǵı simvollıq obrazlar haqqında aytıp berıń.
11. «Watan topıraǵı» poemasını oqıp shıǵıń, ol haqqında aytıp berıń.

Ibrayım Yusupov

QARA TAL

Suw boyında shayqatılǵan janım qara tal,
Maǵan balzam, sen tımıqta shaqırǵan samal;
Maǵan tuwısqan hár shıbıǵıń hám búrtikleriń,
Seniń astıń - kindigimnen qan tamǵan jerim.

Anam saǵan baylap meniń átkónshegimdi,
Terbetkende ırǵalǵansań hayyalap sen de.
Seniń úniń, tursań gúwlep aldında tamnıń,
Janıma únles háyyiwindey áziz anamnıń.

Keshki inirde juǵırlasqan shoq shımshıqların
Bergen maǵan shoq minezin, shoq qılıqların.
Samal tursa, sen bir tegis ırǵalıp oyshań,
Saldamlıraq oy oylawdı úyrettiń maǵan...

Sonda ılay suw boyında, seniń sayañda
Tuwǵan jerge tuńǵısh sezim mende oyangan.
Gá shejiresin baslaytuǵın ǵarrıday únsiz,
Gá romantik jas qıyalday shuwlap tınımsız, —
Qulaǵımnan ketpes ele tuwısqan talım,
«Shayır bol» dep maǵan talay sibirlaǵanıń.

Bilim quwıp men qalaǵa sapar shekkende,
Haq jol tilep, anam menen uzattıń sen de.
Shadlıq, doslıq urqan atar ǵır aylanańda,
Tuwǵan awılım qurǵınlasıp óser, sayañda.
Güllene ber, tallı jaǵıs, paxtalı dalam,
Men — seniń bir nart shıbıǵıń, men — seniń balań!

KÚNSHÍǴÍS JOLAWSHÍSINA

Óñirinde shayqalǵan jas qara tal,
Ámiwdárya suwlarınan nár alıp,
Qublasında shókken narday Qara taw,
Arqasında aq sazanlı Aralı ...

Óz elińniń bul múyeshin aralap,
Júregińde máńgi saqlap ketiwge,
Kúnshıǵısqa sapar shekken azamat,
Asıq dostım biziń jaqqa jetiwge!

Bizde sóz bar: miyman — ırıs, bereket,
Qonaq kútiw — ziyneti hár adamnıń.
Eger úyge bes kún miyman kelmese,
Shayı qonbas meniń bayǵus anamnıń.

Tandır japqan jeńgeylerden bar mirát,
Ruxsat joq awız tiymey ótiwge.
Kúnshıǵısqa sapar shekken azamat,
Asıq dostım biziń jaqqa jetiwge.

Bunda doslıq saltına jan súyiner,
Jatırqamay aralasań eger sen.
Hár sháhárli, hár diyqannıń úyinen
Óz úyińniń jıllı lebin sezersen.

Bunda ósken paxtanıń hár talshıǵı
Shın doslıqtıń bekkem altın jibindey.
Jaylawlarga qurday qaplap mal shıǵıp,
Keń dalalar dóner surdıń túgindey.

Oqıranar qayshı qulaq qanazat,
Jeldey júyitkip seni alıp ketiwge.
Mıńǵıń kelse ushqır tulpar, azamat,
Asıǵagór biziń jaqqa jetiwge ...

Bunda ómir qawınınday Shabbazdıń
Tolıp tasar til úyirgish shirege.
Bunda Pushkin, Nawayı hám Abbazdıń
Qosıqların hámme yadtan biledi.

Meyli Kiev, tundra ya Ararat ...
Ullı jurttıń tursań da qay shetinde,
Bul jer seni ógeysimes, kórmes jat,
Asıq, dostım, usı jerge jetiwge.

Nókis, 1956-jıl.

SHÓGIRME

*(Xalıq shayı Abbaз Dabilovqa onıń alpis jıllıq
toyında shógirme kiygizilgende)*

Turmısımız taza bolǵan soń endi,
Kiyimler de kóshken jańasha túrge...
Aytsam sen tuwralı esitkenimdi,
Babalardıń bas kiyimi shógirme.

Bir atıń telpekdu, bir atıń qurash,
Zamanında kiyim bolǵanıń ıras.
Túrli baslar menen sen bolıp sırlas,
Talay asıwları astıń shógirme.

Áwel payda boldıń kimniń basında,
Aral teńiz, Edil-Jayıq qasında?
On ásirlik orıs jılnamasında
Quwandım atıńdı oqıp, shógirme.

Babam pana izlep Rossiyadan,
Peterburgqa jol tartqanda qiyadan,
Hürmet kórip Máskew, Makariyadan,
Kóp jerlerdi aralağan shógirme.

Hámel ushın biyler arın satqanda,
Begis, Mırjıq qanı sağan qatqan ba?
Ernazardı jaw arqadan atqanda
Sen qanğa boyalıp jattıń shógirme.

Árebi, shiyrazı baylarda boldı,
Seni kiyip olar toylarda boldı.
Murnı aspanda, kewli aylarda boldı,
Dáwiri shim-shıtırıq bolğan shógirme.

Kúniń bar ma jazda kúye túspegen?
Órde tursań ıgıńnan jel espegen,
Óttiń talay telpek dirildespeden,
Basıńa kóp ğawğa túsken shógirme.

Aldıńnan qarasam artıń awıqtay,
Qaptaldan qarasam túriń ğawıqtay,
Qısta sáwirlegen túyetawıqtay
Samal qaqsá hánkiyeseń shógirme.

Qara úyge kirse kim seni kiyip,
Keldiń ergenekke sen zorǵa sıyıp,
Pútin teri zaya bolmasın diyip,
Babam bayǵus úye salǵan shógirme ...

Erkin qanat qaqtı azatlıq qusı.
Ketti ómirimizdiń qahárli qusı,
Hár zamannıń óz kiyim, óz modası,
«Jańa turmıs óssin» dediń shógirme.

Gedeylik qısmeti kóp túsip basqa.
Qolım tiymedi dep hesh qolań shashqa,
Telpek kiymedim dep bir shalqıp jasta,
Abbaz shayır árman etken shógirme.

1969-jıl, yanvar.

SEKSEWIL

Únsiz kókke qolların sozıp ásten,
Kim bular el shetinde erbeńlesken?
Hesh kim emes, bul mázi seksewiler,
Shet-shebirsiz dalanı qaplap ósken.

Boyında qızgını bar tas kómirdey,
Shań basıp quwań tartqan jas kórinbey.
Óz dalasın jawlardan qorǵap turǵan
Áyyemgi massagettiń láshkerindey.

Ayqasar otlı áptap, jábir menen,
Jıǵılsa isi bolmas qabir menen.
Jawmay ótken bultlarǵa óshegisip,
Túyedey tóze biler sabır menen.

Boranlar kelip onı julqılaǵan,
Qorıqpas ol biraq hesh bir ǵulǵuladan.
Artezian izlegen barlawshıday,
Uzın tamırı shól tósin burǵılaǵan.

Qaqshıyıp qıyınlıqqa tós keriwli,
Bilmeydi qula dúzde seskeniwdi.
Salmaǵı mısalı pil súyegindey,
Súyemen shól perzenti seksewildi.

Tuqımı jer tańlamay ónip keter,
Jasında kók shırshaday dónip keter.
Jansa da tegin janbay, adamzatqa
-Boydaǵı bar qızıwın berip keter.

1963-jil

ANA TILIME

Jıraw seni báygi atınday baplaǵan,
Sheshenler dawda shıńlap seni taplaǵan.
Alpamıslar uran etip urısta,
Berdaq seni qural etip saplaǵan.

Bayterekseń ósken góne tamırdan,
Dilwarlıǵıń qıl suwırǵan qamırdan.
Qaraqalpaqtıń kewil qusı sayrasa,
Sóz qıysını ǵáziyneńnen tabılǵan.

Gúlparshınlar bawırı ottay qamınıp
Qızlar sıńsıp muńın aytqan shaǵınıp,
Sen arqalı xandı jumsap qatınlar,
Ájiniyaz sayraǵan elin saǵınıp.

Naqıllarıń, shaǵıp kórsem, mańızdan.
Juwabıysañ zeyin suwın aǵızǵan.
Atam saǵan azamatlıq jan berip,
Anam saǵan miyrim sútin tamızǵan.

Írasgóyseń durısın aytqan ańqıldap,
Sahrayısań qattı dawıs shańqıldaq.
Jalǵan sóylep jaǵınıwdı bilmeyseń,
Sıbırlasań ǵazlar úrker ǵańqıldap.

Men teńeymen seni jegen nanıma
Uwız benen ruwxıń sıńgen qanıma.
Es bilgeli til jatırqap kórmedim,
Biraq sen dım jaqınsañ-aw janıma!

Sazǵa qossam, hawalaǵan alasar.
Ilme sultan sulıwlıǵıń jarasar.
Qanday jaqsı aǵayinniń kópligi!
«Jaqınbız» dep saǵan kóp til talasar.

Ana tilim, sen — basqadan ayırmam,
Sen turǵanda men de ádewir shayıрман.
Sonsha qatal súrginlerde joǵalmay,
Bul kúnlerge jetkenińe qayıلمان.

20-sentyabr, 1970-j.

QARAQALPAQTÍ KÓP MAQTAMA KÓZIMSHE

«Bir xalıq kórdim, júregi
Kóriner qabırǵasınan»
(*Mixail Lukonin*)

Qaraqalpaqtı kóp maqtama kózimshe,
Qarmaqqa tez qabatuǵın balıqpan.
Hárkimniń bar ázzi jeri ózinshe,
Shortanımday ańqıldaqław xalıqpan.

Bul kisini kózge maqtawdan kóre,
Paydalıraq minin tawıp sókkeniń.
«Qaraqalpaq jaqsı xalıq» degenge
Babam sheship berip ketken shekpenin.

Jalǵız atın soyıp berip qonaqqa,
Jayaw qalıp bul xalıq talay tariqqan,
Sonı aytıp maqtayǵoysañ biraqta,
Onnan da zorın kórsetetin xalıqpan ...

Begliǵı kóp yoshıp ketse bul xalıq,
Dástanlardı qoyday dizip mataǵan.
Hámme xalıqtı qaraqalpaqtan shıǵarıp,
Óz tariyxın baslar Adam atadan ...

Miynet dese jeń túringen palwanday,
Arbaǵa taw tiye dese tiyegen.
Doslıq dese juldız tawıp alǵanday.
Xalqımnıń aq kókiregin súyemen.

Jek kórse ol, «jek kóremen seni» - dep,
Saǵan barıp aytpaǵansha tınbaydı.
Bir pul tapsa, «bay dep sanań meni» dep,
Esip jumsap qurtpaǵansha tınbaydı.

Sumlıq qılsa sır aldırar baladay,
Kewilshelik minezine kúyemen.

Al endi onıń keń jaziya daladay,
Azamatlıq keń peyilin súyemen.

Tayın maqtap, atın minseń - sınamas,
Men bul xalıqtıń minezine qanıqpan.
Kewlim meniń Jáyhun menen saǵalas,
Hár nársenge yoshatuǵın xalıqpan.

Jaqsı sózge jan semirer degen bar,
Xoshametke hár kim háwes ózinshe.
Sondadaǵı ótinemen, adamlar:
Qaraqalpaqtı kóp maqtamań kózimshe ...

1974-jil, yanvar.

AYT SEN ÁJINIYAZDÍN QOSIQLARINAN!

Ayt sen Ájiniyazdın qosıqlarınan!
Jılasın yar ıshqı bawırın keskenler.
Eñiresin elinen ayra túskenler,
Ayt sen Ájiniyazdın qosıqlarınan!

Sazın samal yadlap, sózin el bilgen
Bir shayır dúnyaǵa keldi de ketti.
Tal artınan tuwǵan ayǵa telmirgen
Bir dilbar túsime endi de ketti.

Qosıq dárya-dárya nur bolıp aqsın,
Íshqısız janlarǵa ıshqı otın jaqsın.
Qız jigítke jilwa-naz benen baqsın,
Ayt sen Ájiniyazdın qosıqlarınan!

Ayt sen «Bozatawdı» namaǵa salıp,
Eljiremegenniń bawır tas bolsın.
Qaraqalpaqtıń góne dárti qozǵalıp,
Shadlı dáwranına búgin más bolsın.

Shayır gezgen shólde bostanlar bayıp,
Zarlı zaman boldı kózlerden ğayıp,

Bir ilham perisin kórdim ájayıp,
Ayt sen Ájiniyazdıń qosıqlarınan!

Men onı tıńlasam, qalmay taqatım,
Kewlimde bir ğoshshaq búlbil sayrağan.
Men onı tıńlasam, tuwǵan elatım
Jer jánneti bolıp kóriner maǵan.

Juldızlardı jerge úńiltpek bolsań.
Jaman shayırlardı túńiltpek bolsań,
Eger men ólgende tiriltpek bolsań,
Ayt sen Ájiniyazdıń qosıqlarınan!

1971-j, fevral.

BORANLÍ KESHTE

Ústúrttiń shóli kók tayǵaq,
Shıdatar emes boran dım.
Íqladı kelip kóp sayǵaq
Mal qorasın Oraldıń.
Bas saldı iytler shawıldap,
Qızıq boldı qalayda.
Qápelimde awılda
Kiyiktiń eti molaydı.
Qaqaman boran julqınıp
Qaǵadı keshte aynanı.
Hár qazanda bul kúni
Sayǵaqtıń góshi qaynadı.
Ot basında Oral más,
Et tuwrar maldas qurınıp,
Eziwden kúlki jıyılmas,
Qatınına burılıp:
— Jurt mashınlı júripti
Sayǵaq atıp boranda.
Qudaydıń ózi kiyikti,
Ákeler aydap Oralǵa...
— Dep mardıyar maqtanıp,
Qızara bórtip qulpereń.

Seksewildiń shoqları
Ísitıp, hámme terlegen.
Iytlerge nesip bolar-ma.
Eń irisi sol ańnan...
Toysın da etke olar da,
Alǵan joq ǵoy qorańnan.
Dep hayal sorpa quyadı.
Duwramalı samarǵa.
Balalar da toyadı,
Uyqıǵa jatar olar da.
Ashıwlı boran dalada
Aynanı sabar húwildep.
Mańıray ma, jılay ma,
Túsinbedim tilin tek...

Moskva, Oktyabr, 1987-jil.

JAÑA ÁSIRGE

Lekin qorıqpa! Insanlardıń kewlinde
Sóngen joq jaqsılıq penen diyanat.

F. Shiller.

Sálem, Jańa ásir! Adasqan seyyad,
Biytanıs esikti qorqıp qaqqanday,
Bosaǵań aldında bul insaniyat Gúdik,
Úmit penen saǵan baqqanday.

Máńgi jasamaqqa ańsarı awıp,
«Jańa kletkalar» torlaǵan adam;
«Azon túnligi» niń jirtıǵın tawıp,
Mıń jıl aldındaǵın boljaǵan adam,-

Seniń kimligińdi boljay almastan,
Bosaǵanda turıp bası qatadı.
Bir awan kimsedey aqıldan sasqan,
Qırq mıń qıyal menen oyǵa batadı.

Sen netken ásirseń? Qılwań bar qanday?
Kók jiyegiń qáwip-qáterler dumanı.

Abırjı muz benen baratırǵanday,
Ruwhımızdı qıynar Gamlet tumanı.

Aqıl, ilim ekewi til tabısıp,
Jáhán lal qalǵanday sırlardı ashar.
Biraqta peyiller, mápler daǵısıp,
Dúnya-bereketsiz bir úyge usar.

Adamzat bul úyde bir jasap turıp,
Biri-birin súyip, jiyrenip atar.
Shaytan házir kompyuterge otırıp,
Adamlardan sumlıq úyrenip atar.

Jáhán bazarında ne satpas házir?
Satıladı qanlı qırǵın quralı.
Biznes ıshqısında órtengen dáwir
Dollardıń jolına duzaq quradı.

Bul dáwirdiń iplas termini de kóp:
«Mafiya» hám «korrupciya», jáne ne?
«Narkotik», «manyak», «spid» — biyádep,
Ayta berseń, tolıp atır ele de.

«Ózim bolsam» degen áyyemgi illet,
Insan kewlin izey suwday jaylaǵan.
Nápsi, ishkirnelik tikenı gúllep,
Balalarday qural menen oynaǵan.

Jatırqap el-eldi, adam-adamdı,
Bajxanaǵa tolıp jol dár bentleri,
«Ótiw dáwiri» degen qatal zamandı
Biz ótip atırmız birazdan beri.

Sen buǵan ne deyseń, wa Jańa ásir?
Keleshekke ne tayarlap atırsań?
Sendegi miriwbet, aqıl hám tásil
Qanday halwa? Qay tańlayǵa tatırsań?

Góne ásirdiń jaqsı-jaman miyrasın,
Sen álbette qabıl etip alarsañ.
Adamzattıń peyli buzıq dúnyasın
Dúzeymen dep kóp háreket qılastı.

Lekin, biz jasağan ásirge erip,
Hesh elikley kórme buğan ómirde:
Insandı «aq», «qızıl», «ariy»ğa bólip,
Tájiriybeler qoyma xalıq tágdirine.

Kórgenbiz, oysızlıq ketkende asıp,
Dáryalar teris aǵar, teńizler keber.
Biymanı jawızlıq urıslardı ashıp,
Adamzat óz-ózin qırıwǵa sheber.

Lekin insaniyatta bir zor Úmit bar,
Dúnya jaqsılıqqa tayanıp atır.
Óz-ózin jańadan tanıp xalıqlar,
Gárezsizlik ushın oyanıp atır.

Jawızlıq, menmenlik, jamanlıq kúshi
Házir heshkimge de basların iymes.
Lekin qaysı elde Xalıq degen kisi
Tınısh hám párawan jasawdı súymes?

Kel sen, Jańa ásir! Ornat ádalat,
Úmit Jáyhunindey tasıp tolgaysañ.
Aqıl qurıltayın shaqırıp adamzat,
Teń-tayı joq altın ásir bolgaysañ.

Bizden aqıllı hám baxıtlı áwlad —
Kelip jańa ásirdiń gózzal balları,
Qoynında tabısıp miyrim, muhabbat,
Tutassın doslıqtıń «Jipek jolları».

Yanvar, 1999-jil.

ÁJINIYAZ

(Dala Orfeyi)

(Opera ushın librettodan úzindi)

ÁJINIYAZ — shayır.

XANZADA — diyqan qızı.

PIRIM BIY — Bozatawdıń biyi.

PANA XAN — Qońıratıń xanı.

AYBÓREK — Pana xannıń qızı.

BERDI INGILIS — Angliyanıń tárepdarı.

SÁRDAR

NÁMÁLIM ELDIŃ PATSHASÍ.

MUSHAIRA AĠASÍ.

JAY USTASÍ.

SHOPAN

BIYLER, DIYQANLAR, NÓKERLER, OYINSHÍ QIZLAR

Waqıya 1860-jılları Qońırat átirapında, Bozataw boyında ótedi.

BIRINSHI AKT

Birinshi perde

KÓRINIS

Bozataw boyında nawrız seyili.

Xorovod:

Nawrız keldi, nur jawǵay,
Basqan izi gúl bolǵay,
Pitik bolǵay daqıllar,
Jılım jaqsı jıl bolǵay.
Nawrız kelse netermen,
Men seyilge ketermen.
Átkónshektiń astında,
Yarım, seni kútermen.

Nawrız keldi, qar ketip,
Jıl qusınday jarq etip,
Raxmetinen nur jawǵay,
Jılım jaqsı jıl bolǵay.

Shopan jigit:

Keliń, dúrdana qızlar,
Seyil etip toylayıq!

Birinshi qız:

Keliń, goshshaq, jigitler,
«Hákke qayda» oynayıq.

(Xorovod):

— Hákke qayda?
— Uyasında.
— Neǵılıp atır?
— Keste tigip...
— Kestesi qanday?
— Alaqanday.
— Kimler ushın?
— Begler ushın.
— Dárwazası qayda?
— Óte beriń mıńnan.

Shopan jigit:

Xalayıqlar, quwanılǵar,
Shayırımız kiyatır!

Qız:

Sarǵayıp saǵınıp kútken
Aǵajanım kiyatır.

Jigit:

Xiywada gúmbezi dawwar
Medreseni pitirip,

Qız:

Bozatawdıń búlbili,
Ziywarımız kiyatır.

Jigit:

Qońıratıń sóyler tili
Ájiniyaz kiyatır!

KÓRINIS

Xiywada medrese pitirip qaytqan Ájiniyaz shayır el-jurtına degen saǵınısh qosıǵın aytadı. Qızlar shayırdıń kitap, dápterlerin qolınan alıp, kókiregine basadı. Jigitler ırǵalıp, «barmeken ha barmeken» degen naqırat penen shayırǵa hawaz qosadı. Al, qızlar bul muxallestiń namasına oyınǵa túsedi.

ÁJINIYAZ

Ariya

Háy, shopan, bergil xabar, jayında eller barmeken,
Úyrek ushıp, ǵazlar qonǵan aydınlı kóller barmeken.
Zárre áptab túspegen qırmızı güller barmeken,
Gúl yuzuk, tili sujuk, shashı súmbiller barmeken,
Ata-ana, dos-yarandı kórer kúnler barmeken?

Aqshamı biydarman men yadǵa túsken zamanda,
Kewil qusım párwaz áyler bárhama sen tamanǵa,
Eli-xalqım, abırayım-asqar tawım aman ba,
Ata jurtım, ármanım-Bozatawım aman ba,
Qádir bilip, oynap ósken yaru-joralar barmeken?

Dawıslar:

— Eli jurtın, yar doslarıń
Tegis aman. Kel, shayır!
— Ájiniyazjan, aman-esen keldiń be!
— Xalıq aylansın hár bir awız sózińnen.
Qaraqalpaqta shayır ótpes ózińnen.

Qızlar:

— Ah, qanday jaqsı shayır hawazı!
— Qanday sulıw simbat, qanday azada...

ÁJINIYAZ

Ariya

Bu dúnyada ayshu-áshrát yaqshıdı
Kel, sapa súreyli, áy názálimler!
Ashıqlarğa mudam sóhbet yaqshıdı,
Kel, dáwrán súreyli, áy názálimler.
Yuzıńni kórmedim jıl menen ayda,
Kewlim qarar tappas tilla sarayda.
Tamasha etip búgin hayt bilán toyda,
Kel, dáwrán súreyli, áy názálimler.
Óńirińe háykel —monshaq jarasqan,
Juwdırlasıp kelse suslarıń basqan,
Ziywar aytar, kónlim dáryaday tasqan,
Kel, aǵzı duwalı áy názálimler!

Dawıslar:

- Qanday jaqsı hawaz, kewil qumarı.
- Bozatawdıń maqtanışlı Ziywarı.

KÓRINIS

Aybórek kánizekleri menen keledi.

Aybórek:

Ariya

Jigit ańlamas mashuǵın,
Qız kewliniń ármanı bar.
Qızıl gúlden basqasınıń
Qızıllawlı qırmanı bar.
Búlbildey tań sáhár shaǵı
Ańsaǵan óz wisal baǵın.
Siynemde há sirettiń daǵı,
Dártimniń ne dármanı bar?
Bir kiyiktiń jup ılaǵı
Talasıp isher bulaǵı...
Nesip etse ıǵbal baǵı,
Hárkimniń óz dáwranı bar.

Kánizekler ariya waqtında shıyratıwlı tus kiyizdi bileklep «Kiyiz basıw» oyının atqaradı. Oyun pıtken soń tus kiyizdi shayırdıń ayaǵı astına payandoz etip jayıp taslaydı.

Ájiniyaz:

Há, xan qızı, Aybórek más, barmısań!

Aybórek:

Kóp zarıǵıp kútken shayır, barmısań!

Ájiniyaz:

Atańız xan bolıp minipti taxtqa,
Biziń óz xanımız múbárek bolsın!

Aybórek:

Biz oyladıq júrseńiz de uzaqta,
Qutlı qáдемиńiz múbárek bolsın!

KÓRINIS

Pirim biy baslaǵan xalıq wákilleriniń tobtı keledi. Bul toparda jay ustası, diyqanlar, balıqshılar ónermentler bar.

Pirim biy:

Sóyler tilim,
Dilwarım, aman keldiń be?

Dawıslar:

Sóyler tilim,
Dilwarım, aman keldiń be!

Pirim Biy:

Shayır inim,
Ziywarım, aman keldiń be!

Dawıslar:

El muńshısı,
Ziywarım, aman keldiń be!

Ájiniyaz:

Assalawma aleykum,
El aǵası, barmısań!
Elim dep entelegen
Biy aǵa, tándarmısań.

Dawıslar:

Elim dep entelegen,
Biy aǵa, tándarmısań!

Pirim Biy:

Qarshıǵa qustıń balası,
Qayında bolar uyası.
Qayın basın qar shalsa,
Qayǵıda bolar anası.
Jıqıshı qustıń balası
Jılǵada bolar uyası.
Jılǵa túbin suw alsa,
Jılaydı deydi anası.

Ájiniyaz:

Ariya

Kókke párwaz etip ushqan
Quslarda hám uya bolur,
Elim, sen yadıma tússeń,
Qapa kewlim ziya bolur.
Kópdur kónilimniń jarası,
Qaraqalpaqtıń keń dalası,
Hátte shóldegi sorası,
Misli mehrigiya bolur.
Arasatlı bul sum zaman,
Teńiz ústin qaplar duman,
Altawız alalıq jaman,
Birlesken el dana bolur.

Kópshilik:

Altawız alalıq jaman,
Birlesken el dana bolur.

Jay ustası:

Ullı seyil shadiyana,
Ráxmetli kúndúr búgin.
Er azamat elge pana,
Isenishim sendur búgin.
Bir kún sáwbet qursa eliń,
Sol kún kewliń ánjam seniń,
Kónilimniń sarayı meniń
Hám bálent, hám keńdur búgin.
Bálent imarat kórkine,
Ǵısh qoyarman men hár kúni.
Naqqash bolsań sóz múlkine,
Tamasha eter kúndur búgin.

Ájiniyaz:

Hóneriń bizge órnekdur,
Ustalı el dúzelmekdur,
Sizge iltipatım kópdur,
Mádarım ózińdur búgin.

(Hámme ketedi).

KÓRINIS

Kesh túsedı. Saxnaǵa Xanzada shıǵadı. Qolında naǵıslı shay-qalta bar.

X a n z a d a :

Ariya

Qolań shashqa taraq batpas,
Jazılıp tarayın desem,
Ay sınığı ayna bolmas,
Súzilip qarayın desem.
Qapa kewlim ǵamǵa tolı,
Adasqan bir aq quw bolıp,
Qıldan jıńishke qızdıń jolı,
Jol tawıp barayın desem.
Kórinse de yar qarası,
Alıs bolıp tur arası

Pitpes kewlimniń jarası,
Baxtımdı sınayın desem.

KÓRINIS

Tal shıbıqtı tay etip minip jas bala keledi. Xanzada quwanıp, onıń aydarın sıypap qosıq aytadı.

X a n z a d a :

Aynanayın, inim meniń,
Ay kelbetli diydarıńnan.
Apań aylansın, aylansın
Jelbiregen aydarıńnan.
Jigit bolarsañ sendaǵı,
Más gezerseń ıshqı baǵın.
Qız kewlin otlarǵa jaǵıp,
Bezersetń kóp qardarıńnan.
Qalar balalıq maydanı,
Bolǵıl jigittiń sultanı.
Berip mınaw shayqaltanı,
Xabar keltir Ziywarımnan.
Súydim dese, «jalǵan» degil,
Xabarıń joq yardan degil.
Tawıp aldım joldan degil,
Bozatawdıń boylarınan...

(balanıń betinen súyedi hám bala ketedi).

KÓRINIS

Xanzada jalǵız ózi. Kók jiyekte awıl ústinen úshten tuwǵan ay qıyaǵı kórinedi. Qız taza ayǵa súysinip, ırım qılıp, tájim etedi.

X a n z a d a :

Taza ay, taza jıllarǵa
Jetkere bergey iláyım.
Ashıqlar júrgen jollarǵa
Sáwleńdi shash, taza ayım.

TÓLEPBERGEN QAYÍPBERGENOV

(1929 – 2010)

Ózbekstan qaharmanı, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı Tólepbergen Qayıpbergenov óz kórkem dóretpeleri menen tek ǵana Turan xalıqlarına emes, al pútkil dúnya xalıqları ádebiyatlarında atı tanılǵan jazıwshı. T. Qayıpbergenov óziniń gúrrińleri, povestleri, romanları hám dramalıq, publicistikalıq shıǵarmaları menen XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıwına salmaqlı úles qostı. XX ásirdiń 50-jıllarınıń ekinshi yarımınan baslap qaraqalpaq prozasında atı málim bola basladı. Onıń sol jıllardan XXI ásirdiń dáslepki on jıllıǵına shekem dóretken «Sekretar», «Muǵallimge raxmet», «Suwıq tamshı», «Uyqısız tünler», «Tánhá ózine málim sır» povestleri, «Sońǵı hújim», «Qaraqalpaq qızı», «Qaraqalpaq dástanı», «Kózdıń qarashıǵı», «Qaraqalpaqtıń óz qalpaǵı menen sırlasıwı» dástúriy romanları menen «Qaraqalpaqnama», «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen», «O dúnyadaǵı atama xatlar» roman-esseleri hám «Familiya», «Aydos baba», «Sahra búlbili» sıyaqlı dramalıq dóretpeleri bar.

Qaraqalpaq ádebiyatın rawajlandırıwǵa qosqan úleslerin bahalap, jazıwshı T. Qayıpbergenovqa Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı (1975), Ózbekstan xalıq jazıwshısı (1993), Berdaq atındaǵı (1967), Hamza atındaǵı (1971), Maxmud Qashǵariy atındaǵı (1995), Mixail Sholoxov atındaǵı (2004) mámleketlik hám xalıq aralıq sıyıqlardıń laureatı ataqları berildi. Ol 2003-jılı Ózbekstan Qaharmanı bolıwǵa miyasar boldı.

T. Qayıpbergenov 1929-jılı 7-mayda Kegeyli rayonında diyqan shańaraǵında tuwıldı. Bolajaq jazıwshı bala waqıtlarınan baslap ádebiyatqa qızıqtı. 1945 — 47-jılları ol Xojeli pedagogikalıq uchilishesinde oqıdı. 1947 — 50-jıllarda ózi tuwılǵan awılında muǵallım boldı.

1955-jılı Qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq institutınıń rus tili hám ádebiyatı fakultetin tamamlǵannan soń, «Ámiw-dárya» jurnalınıń xatlar bóliminde, radio esittiriw komitetinde redaktor, Jazıwshılar Awqamında juwaplı xatker bolıp isledi.

1959 — 64-jillari házirgi «Qaraqalpaqstan jasları» (burıngı «Jas Leninshi») gazetasınıń redaktori, bir jildan soń baspanıń direktori, sońınan «Sovet Qaraqalpaqstanı» gazetasınıń bas redaktori lawazımlarında isledi. 1965 — 1967-jillari Qaraqalpaqstan televidenie hám radio esittiriw komitetinde bólim redaktori, 1967 — 1980-jillari Qaraqalpaqstan baspa sóz basqarmasında baslıqtıń orınbasarı, 1980-jildan baslap tap 2010-jillargá shekem Qaraqalpaqstan Jazıwshılar Awqamınıń baslıǵı lawazımında isledi. Ol 1957-jildan Jazıwshılar Awqamınıń aǵzası.

T. Qayıpbergenovtıń shıǵarmaları baspa sózde 1950-jillardan baslap járiyalanǵan. Onıń kitaplarınıń kópshiligi ózbek, rus, qazaq, túrkmen, qırǵız, ukrain, moldavan, eston, anglichan, polyak hám basqa da tillerde basılıp shıqtı. Sonday-aq Tólepbergen Qayıpbergenovtıń kóplegen intervyuleri, shıǵıp sóylewleri, maqalaları Angliya, Arabstan, Hindstan, Yaponiya, Vengriya, Vetnam, Gollandiya, Mongolstan hám basqa da mámleketlerdiń de baspa sózlerinde basılǵan.

T. Qayıpbergenovtıń dóretiwshiligi boyınsha hár túrli aspektte ilimiy izertlewler islendi hám islenip atır. Onıń dóretiwshiligi boyınsha akademik M. K. Nurmuxamedov, filologiya ilimleriniń doktorları Q. Maqsetov, Q. Sultanov, Z. A. Nasrullaeva, Q. Kamilov, S. Bahadırova, K. Allambergenov filologiya ilimleriniń kandidatları T. Qurbanbaeva, Á. Qojıqbaev, P. Nurjanov hám t. b. ilimiy miynetleri bar.

Jazıwshı T. Qayıpbergenov XX ásir qaraqalpaq milliy prozasına aytarlıqtay dárejede salmaqlı úlesler qosıp, rawajlandırıw menen birge, qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń baslı baǵdardaǵı izertlew obyektı boldı. Jazıwshınıń prozası ilimiy jumislardıń orayı bolıwǵa turarlıq. Jazıwshınıń dóretiwshiligi ózbek, qırǵız, rus ádebiyatshıları tárepinen de joqarı bahalandı. Sh. Aytmatov, A. Aripov, Á. Yakupov, Z. S. Kedrina, P. Shermuxamedov, M. Lomunova hám t. b. T. Qayıpbergenovtıń iri prozalıq dóretpelerine hám onıń jaratqan obrazlarına ózleriniń pikirlerin bildirgen.

T. Qayıpbergenov ózi jasaǵan XX ásirdiń barlıq tariyxıy basqıshlarınıń gúwası bolǵan. Sonıń ushında ol kórkem dóretiwshi sıpatında ótken burıngı awqamınıń tariyxıy waqıyaların óz shıǵarmalarında sáwlelendirmewi múmkin emes edi. XX ásirdegi qaraqalpaq xalqınıń tariyxı, basınan keshirip ótken turmısı boyınsha jazılǵan «Sekretar», «Muǵallimge raxmet», «Uyqısız

tünler», «Suwıq tamshı», «Sońǵı hújim», «Qaraqalpaq qızı», «Kózdiń qarashıǵı», «O dúnyadaǵı atama xatlar» sıyaqlı povest hám romanları bul tariyxıy dáwirdiń talaplarına jazıwshınıń bergen juwapları edi.

T. Qayıpbergenovtıń dóretken kórkem obrazları Atamurat, Jiyemurat, Jumagúl, Turımbet, Maman biy, Aydos biy, Ernazar alakóz, Amanlıq, Almagúl h.t.b. haqıyqıy jaǵdaylardan jaratılǵan jarqın obrazlar bolǵanı ushın da kórkem ádebiyat sınıshıları tárepinen hár túrli bahalanıp, tartıslı pikirlerdi de tuwdırǵan. Egerde, jazıwshınıń dóretken obrazları turmıstan alınbaǵan jasalma tulǵalar bolǵanda, baspa sózde heshqanday pikir ayılmaǵan da bolar edi. Haqıyqatında da, jazıwshı T. Qayıpbergenovtıń dóretiwshilik sheberligi sonnan ibarat onıń jaratqan hárbir obrazı, hárbir xarakteri oqıwshılar hám ádebiyat sınıshıları arasında barlıq waqıtta basqa qaraqalpaq prozaiklerine usamaytuǵın ózgeshe bir «sırlı jumbaq» tuwdırdı, kóplegen pikir talaslarınıń kelip shıǵıwına sebepshi boldı. Bul jazıwshıdaǵı oy-pikirlerdiń tereńliginen, jazıwshılıq kórkem sheberliginen derek beretuǵın qubılıs, álbette.

T. Qayıpbergenovtıń qaraqalpaq jazıwshısı sıpatında biziń ádebiyatımızǵa alıp kelgen iri úlesi hám jańalıǵı — qaraqalpaq xalqınıń eski tariyxın birinshi bolıp kórkem ádebiyatta, sonıń ishinde prozanıń iri forması bolǵan romanda jarattı. Dúnya ádebiyatı tariyxı menen salıstırǵanda T. Qayıpbergenovtıń qaraqalpaq xalqınıń tariyxın keń formada kórkem sózde jaratıp, qaraqalpaq tariyxıy romanına tiykar salıwdaǵı xızmeti antik ádebiyatındaǵı Esxildiń, XIX ásir Batıs Evropa ádebiyatındaǵı Volter Skottıń, XIX ásirdegi rus ádebiyatındaǵı Lev Tolstoydıń kórkem ádebiyattaǵı orınları menen bir qatarda turadı. Sonıń ushın da ol «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyası ushın burınǵı Awqamnıń mámleketlik sıylıǵınıń laureatı boldı. Jazıwshı T. Qayıpbergenov Maman biy, Aydos biy, Qumar analıq hám basqa da qaharmanlardıń obrazların joqarı dárejedegi kórkemlik-sheberlik penen dóretken. T. Qayıpbergenovtıń usı tariyxıy trilogiyasındaǵı ayırım epizodlar hám qaharmanlar haqqında xalıq arasında túsinbewshilik pikirler bolǵan. Biziń pikirimiz boyınsha, jazıwshı T. Qayıpbergenov bul obrazlar menen epizodlardı óz xalqın masqaralaw ushın emes, al, kerisinshe ata-babalarımızdı qásterlew, tariyxtıń awır, qıyankeski kelbetin ashıp beriw maqsetinde óz

shıǵarmalarında utımlı qollanılǵan. Bunday sıpatlı belgilerdi kórkem ádebiyat teóriyasında jazıwshınıń sheberlik mashqalasına baylanıstıradı. Jazıwshı bunday biziń ádebiyatımız ushın dástúriy emes «ersi» súwretlewler arqalı qaraqalpaq xalıq basınan sonday awır turmıstı ótkerse de urıs, apatshılıq, joqshılıq, teńsizlik, ashlıq, ábigershilik aqıbetlerine duwshaker bolsa da, hátteki, ayırım adamlar tuwısqanların joypı alıw, tanımay ketiw jaǵdaylarına gırıptar bolsa da, xalıq barlıq waqıtta óziniń xalıqlıǵın, milliy salt-sanasın, ar-namısın, milliy genefondın taza saqlap qala alǵan, bul xalıq usınısı menen hasilzada hám batır xalıq degen pikirdi kórkemlep aytpaqshı boladı.

Ádebiyattanıw iliminde xarakterge mınaday anıqlama berilgen: «arakter» — grek tilinen alınǵan bolıp, belgi, ózgeshelik degen mánisti bildiredi, yaǵnıy ádebiy xarakter — bul kórkem shıǵarmanıń mazmun hám formasınıń ózgesheligin belgileytuǵın kórkem sóz ónerindegi insannıń súwretleniwi.

Álbette, ádebiyattaǵı qaharman xarakteri turmıstaǵı adam xarakterinen málim dárejede ajralıp turadı. Jazıwshı xarakterdi dórete otırıp, onda haqıyqıy real tariyxıy adamnıń belgilerin sáwlelendiriwi múmkin, biraq, ádebiy xarakter — ideologiyalıq qubılıs, ol jazıwshınıń fantaziyasınan dóretiledi hám xarakter arqalı turmıstı izertlew, onı bahalaw haqqında obrazlı kózqaras sáwlelenedi (Ádebiy terminlerdiń sózligi, Moskva, 1975.).

Akademik J. Bazarbaev óziniń «Milliy ideya — biziń ideyamız» dep atalǵan monografiyasında «milliy xarakter — millettiń ózligi», — dep belgileydi. (Nókis: «Bilim», 2003. — 43-b.).

«Milliy forma — deydi A. Fadeev, — xalıqtıń psixologiyalıq emocionallıq ózgesheligi, hárbir milliy kórkem ónerdiń qaytalanılmaytuǵın túrin, iyisin beretuǵın xalıqtıń milliy xarakteri». Hárbir xalıqtıń milliy ózgesheligin, ruwxıyatın, onıń millet sıpatındaǵı belgisin (mentalitetin) ashıw forması — milliy xarakter boladı.

Ádebiyattıń milliy ózgesheligin belgilew qaharmanıń individual xarakteri arqalı sheshiledi, aqırı ádebiyattıń bas predmeti adam, al hárbir xalıq ádebiyatınıń ózinshelligi, sol súwretlep otırǵan adamnıń ózinshelligi bolıp tabıladı.

T. Qayıpbergenovtıń prozasındaǵı dóretilgen hárbir qaharman «Qaraqalpaq qızı»ndaǵı Jumagúl, «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyasındaǵı Maman biy, Aydos baba, Ernazar alakóz, Qumar ana-

lıq — bular biziń milliy ádebiyatımızdaǵı millettiń ruwxıy dúnyasındaǵı bar mártlik, sadıqlıq, qaysarlıq, xalıqtıń milliy ǵárezsizligi ushın óz janın ayamaǵan ǵúressheńlik — bular qaraqalpaq xalqı wákillerine tán milliy xarakterler bolıp tabıladı.

Jazıwshı T. Qayıpbergenovtıń XX—XXI ásir qaraqalpaq prozasına alıp kelgen jáne bir dóretiwshilik ózgesheligi — onıń filosofiyalıq xarakterdegi kórkem sóz dóretpeleri: «Qaraqalpaq-nama», «Qaraqalpaqtıń óz qalpaǵı menen sırlasıwı», «Qálbimniń qamısı», «O dúnyadaǵı atama xatlar», «Túrkiynama», «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen». Egerde, dúnya xalıqlar ádebiyatı konteksti menen salıstırıp dıqqat awdarǵanda, XIX ásirdiń birinshi yarımında jasaǵan rus jazıwshısı N.V.Gogoldıń «Zapiski sumasshedshego» degen dóretpesi bar. Jazıwshınıń bul shıǵarmasınıń jazılıw tariyxı, rus jámiyetshiliginiń, rus patshalıǵınıń ádilsizlik ideologiyasına qarsı narazılıqtan kelip shıqqan. Sonday-aq, ekinshi bir rus jazıwshısı F.M.Dostoevskiydiń «Zapiski iz mertvogo doma» atlı dóretpesi bar. Bul kórkem shıǵarmada F.M.Dostoevskiydiń usı taqılettegi filosofiyalıq oy-pikirleri sáwlelengen.

Ádebiyat teoriyasınan málim bolǵanıday, kórkem shıǵarmanıń ataması jazıwshınıń aytajaq ideyasın ańlatadı. Jazıwshınıń «Kózdıń qarashıǵı» romanınıń ataması da onıń aytajaq oy-pikirinen ǵárezli kelip shıqqan, onda qaraqalpaq xalqınıń jer-suwdı, ana-tábiyattı, ekologiyalıq-ruwxıy hújbandı kózdıń qarashıǵında etip saqlaw ármanı sáwlelendiriledi.

T. Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen» romanınıń atamasına dıqqat awdarıw da oǵada áhmiyetli. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginiń IV tomında táwekelshi degen sózdıń mánisin bılay túsindiredi: «Hesh nárseden taysalmaytuǵın, qorıqpaytuǵın, batır. Táwekel batırılıqqa baslaydı, geyde kórinip turǵan báleden qutqaradı, sonıń ushın xalıq: «táwekelshiniń qayıǵı suwǵa batpas» deydi. Aqıllı oylanaman degen she, táwekelshi dáryadan ótedi» (298-b.).

1958-jılı professor N.A.Baskakovtıń basshılıǵındaǵı shıqqan qaraqalpaqsha-russha sózlikte «táwekelshi» degen sózdi orıs tilinde bılay túsindirgen: «Riskuyushiy chelovek», sebebi táwekel degen sózdıń ózi rus tiline «Risk» dep awdarılǵan (631-b.).

Tólebergen Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen» dóretpesiniń payda bolıwı jazıwshı dóretiwshiliginiń

evolyuciyalıq ósiw jolı menen baylanıslı. Dáslep kishi formadaǵı gúrrińlerden baslap liriko-psixologiyalıq povestlerge, onnan keyin iri kólemdegi roman-dilogiya, trilogiyalardıń jazılıwı avtordıń kórkem oyınıń, jazıwshılıq kózqarasınıń tolısıp tereńlesiwine, onıń dóretiwshiliginde jańa-janrlıq hám stillik ózgesheliklerdiń rawajlanıwına alıp keldi. Jazıwshı óziniń ádebiy-estetikalıq kózqarasına say qaraqalpaq prozasına jańa formalar da alıp keldi: esse, intervyu, gúrrińlesiw, yadqa túsiriw hám t.b.

Jazıwshı T. Qayıpbergenov povest hám romanlarında qaraqalpaq xalqınıń milliy ózgesheligin iri obrazlarda dóretken bolsa, sońǵı jıllardaǵı dástúriy emes jańa formalıq shıǵarmalarında da xalıqtıń hadal perzenti sıpatında millettiń ullılıǵın kórsetpekshi boldı. Sonıń ushın da ol keyingi dóretpelerinde qaraqalpaqtı «hesh nárseden taysalmaytuǵın, qorıqpaytuǵın, batır — táwekelshi» dep kórsetti. Bul avtordıń xalıqtıń ullı keleshegin ańsaǵan ármanı da bolıwı kerek.

T. Qayıpbergenov XX ásir qaraqalpaq prozası tariyxında esse, intervyu, yadqa túsiriw sıyaqlı kórkem sóz formalarınıń da tiykarın salıwshısı sıpatında tán alındı.

* * *

T. Qayıpbergenovtıń kórkem dóretiwshilikke aralasqan dáslepki bes jılındaǵı dóretken shıǵarmaları kishi kólemli qosıqlardan ibarat boldı. Onıń bul dáwirde baspa kórgen «Tilegim» (1951), «Kelinshektiń quwanışı» (1954), «Muǵallım» (1955) hám taǵı basqa bir qatar qosıqlarında jas shayırdıń tilek-oyları, ózi jasap atırǵan ómirge, onıń ayırım tarawlarına bolǵan kózqarası, watanǵa degen súyispenshilik sezimleri jırlandı. Bul shıǵarmalardıń ideyalıq-tematikalıq baǵdarı, mazmunı, óz aldına qoyǵan maqseti-paxta atızınıń qaharmanı, miynet súygish kelinshektiń oqıwdan injenerlik diplom alıp qaytqan kúyewi menen ushırasqandaǵı quwanışın kórsetiw hám t.b. máseleler boldı. Mısalı, «Muǵallım» atlı qosıqta hújdanlı muǵallımniń biziń turmısımızdaǵı biyik hám húrmetli ornı kórsetip berildi.

T. Qayıpbergenov 50-jıllardıń ortalarında óziniń jazıwshılıq qádemini «Aljasıqtıń aqırı» (1954), «Arza» (1955), «Traktorshı» (1955), «Joldaǵı jánjel» (1955) sıyaqlı kishigirim gúrrińler jazıwdan basladı. Ol usı jıllardan 1956-jılǵa shekem bulardan basqa da «Isiń sózińdey emes», «Pochtalyon kelgende», «Ana

ashıwı», «Eki kózli», «Kim ayıplı», «Maqset», «Pillekeshler», «Ókinish», «Tartıs», «Batıl qádem», «Aygúl» usáǵan gúrrińler jazdı hám olar óz waqtında sol jıllardaǵı gazeta-jurnallarda járiyalanıp barıldı. T. Qayıpbergenovtıń bul prozalıq shıǵarmaları 1961-jılı «Bloknot sóyleydi» degen at penen óz aldına kitap bolıp ta basılıp shıqtı.

T. Qayıpbergenovtıń gúrriń mektebinen usılayınsha tabıslı ótiwi onı usı jıllarda-aq povest jazıwǵa iytermeledi. Solay etip, ol 1956-jılı «Sekretar», 1958-jılı «Muǵallimge raxmet» atlı dáslepki povestlerin dóretti hám baspa sózde daǵazaladı.

T. Qayıpbergenovtı gúrrińlerinen de beter jazıwshı sıpatında elge kóbirek tanıtqan shıǵarmaları onıń povestleri boldı. Sonlıqtan da sınıshılar waqtında bul haqıyqatlıqtı «Óziniń haqıyqat jazıwshılıq jolin ol (T. Qayıpbergenov — A.K.) prozanıń iri janrlarınan taptı» — dep ádil bahalaydı.

«Sekretar» — T. Qayıpbergenovtıń tuńǵısh povesti bolıp tabıladı. Povest 1956-jılı «Qaraqalpaqstan ádebiyatı hám isskustvosı» jurnalınıń 2 — 3 — 4-sanlarında járiyalanıwdan-aq jámiyetshiliktiń dıqqatın ózine tarta basladı. Shıǵarma 1976-jılı Qaraqalpaqstan ASSR Ministrler Soveti menen Jazıwshılar awqamınıń povestler ushın járiyalanǵan konkursında birinshi sıylıqtı jeńip alıwǵa miyasar boldı. 1958-jılı bolsa Qaraqalpaq mámleketlik baspası tárepinen óz aldına kitap bolıp basılıp shıqtı. Povest 1959-jılı ózbek tilinde Tashkentte, 1975, 1985-jıllarda eki ret rus tilinde Moskvada daǵazalandı.

Povest, haqıyqatında da, usı janrdıń qaraqalpaq prozasında ósip rawajlanıp, kámalatqa keliw jollarınan derek berip turatuǵın eń qunlı liro-epikalıq shıǵarmalardan bolıp tabıladı. Bunı povesttiń bay mazmunı menen ıqsham formasına talqı islew arqalı anıq seziwge boladı.

Povest ekinshi jer júzlik urıs dáwirindegi jas óspirim mektep oqıwshılarınıń turmısın súwretlewge baǵıshlangan.

Jazıwshı ata-anaları, tuwǵan-tuwısqanları frontqa ketip, olardıń ornın bildirmey, bir jeńnen qol, bir jaǵadan bas shıǵarıp, pídákerlik miynet etip atırǵan usı jas óspirimlerdeń obrazın jasaw arqalı urıs dáwiriniń qıyınshılıǵın, sol dáwirdegi awır sharayatlar sebepli erte erjetken balalar psixologiyasın, olardıń Watan azatlıǵın tezletiw ushın tılda islegen qaharmanlıq miynetlerin isenimli hám kórkem etip ashıp bergen.

Povestte balalar sanasındaǵı bul jaqsı sıpatlardıń qalıplestiriw-shileri sıpatında kolxoz belsendileriniń, mektep direktorı Tájenniń, Atamurattıń anası Orazgúldiń, kolxozshı Temirxan atanıń obrazları sátti jasalınǵan. Avtor bul obrazlar arqalı urıs dáwirindegi jámiyetlik ómirdi, adamlar arasındaǵı qarım-qatnas-tı, jas áwladlarǵa berilip atırǵan tálim-tárbiyanı kórsetip beriw menen birge, awılǵa ómir kórinisin bir tutaslıqta súwretlep beriwge de háreket etken.

Povesttegi bunday ideyalar turmıstan tuwǵan haqıyqıy konfliktlerdiń tábiyǵıy rawajlanıp, shiylenisiw shegine jetip, isenimli sheshiliwin tapqan jónelislerinde ayrıqsha bir sheberlik hám kórkemlik penen ashıp beriledi. Máselen, Atamurattıń ayırım menmenlik ádetlerin saplastırıp, Serjannıń ójetlikti qoyıp, Ámettiń ákesi Ataxannıń satqınlıǵına arlanıp payıtındaǵı ózin ózi jeńiw ushın alıp barǵan dramatismge tolı ishki gúresleri usınday turmıshań konfliktlerdiń belgileri bolıp tabıladı. Ásirese bul jaǵday Ámet obrazınıń jasalıwında ayqın kózge taslanadı.

T. Qayıpbergenovtıń 1958-jılı «Jetkinshek» gazetasında járiyalanıp, 1959-jılı QQMB tárepinen óz aldına kitap bolıp basılıp shıqqan ekinshi «Muǵallimge raxmet» povesti tek «qaraqalpaq ádebiyatınıń ǵana emes, sol dáwirdegi pútkil keńes ádebiyatınıń eń jaqsı shıǵarmalarınıń biri» sıpatında bahalandı. Bul povesttiń ideyalıq-kórkemlik sapasına berilgen haqıyqıy baha edi. Sol ushın da povest kóp uzamay ózbek (1962, 1978), rus (1966, 1978, 1979), moldavan (1981), qazaq (1983) tillerine awdarılıp, óz aldına kitap halında basılıp shıǵa basladı. Avtorǵa bul povesti ushın 1971-jılı Hamza atındaǵı Ózbekstan mámleketlik sıylıǵınıń laureatlıǵı berildi.

Povest tematikasınıń kórinip turǵanıday, bilimlendiriw máselesine baǵışlanıp jazılǵan. Onda tiykarınan Qaraqalpaqstanda jańa oqıtıp usılındaǵı keńes mektepleriniń payda bolıwı, sol mektepti dúziwdegi júz bergem qıyınshılıqlar, bul qıyınshılıqlardı jeńip, xalıqtı ǵalaba sawatlandırıwdaǵı dáslepki muǵallimlerdiń alıp barǵan gúresleri waqıyaları súwretleniw tabadı. Avtor povestte usı xalıqtı sawatlandırıw jónelisindegi dáslepki muǵallimlerdiń atqarǵan xızmetleri menen tutqan ornın súwretlew arqalı ustaz degen attı ulıǵlaw menen birge, XX ásirdiń 20 — 30-jıllarındaǵı qaraqalpaq xalqınıń sawatlılıqqa umtılıwdaǵı qıyın hám dańqlı jolların ashıp kórsetiwdi bas maqset tutqan.

Povesttegi bul ideya dáslepki muǵallim Meńlimurat hám onıń bilim alıwǵa háwes, zeyinli, shaqqan Turdimurat sıyaqlı haq kókirek shákirtleriniń obrazın jasaw arqalı isenimli hám oǵada kórkem etip ashıp berilgen.

«Muǵallimge raxmet» povestiniń tabıslarınan ruwxlanǵan T. Qayıpbergenov sol 50-jıllardıń aqırında roman janrına batıl túrde qol urdı. 1960-jılı onıń «Sońǵı hújim» romanı óz aldına kitap bolıp basılıp shıqtı. Roman eń dáslep 1959-jılı «Qurban» degen atama menen «Ámiwdárya» jurnalında (N1—2—3-sanlarında) daǵazalandı. Roman 1970-jılı ózbek hám rus tillerinde Tashkent kitap baspalarınan awdarmalanıp shıǵarıldı. 1980-jılı bolsa jazıwshınıń 5 tomlıǵınıń 5-tomına engizildi.

T. Qayıpbergenov 60-jıllarda bir qatar roman, povestler jazıp, tek ǵana óz dóretiwshiliginde emes, pútkil qaraqalpaq ádebiyatında úlken ilgerli burılıslar jasap, prozamızǵa ideyalıq-tematikalıq baǵdarları, janrlıq, formalıq ózgeshelikleri, qaharmanlar obrazın jasaw, konflikt tabıw, kompoziciya dúziw, waqıyalardı súwretlewdegi kórkemlik sheberlikleri boyınsha úlken jańalıqlar alıp kirdi. Mısalı, ol óziniń «Qaraqalpaq qızı» romanı menen qaraqalpaq romansılıǵına eki kitaplı roman-dilogiya formasınıń kirip keliwine birinshi bolıp tiykar salǵan bolsa, «Suwıq tamshı», «Uyqısız tünler» povestleri menen tek ǵana liro-epikalıq povestlerden turatuǵın qaraqalpaq prozasın povestlerdiń jańa túri liriko-psixologiyalıq povestler menen bayıttı. Al, «Qaraqalpaq dástanı» romanınıń birinshi kitabı «Maman biy ápsanası» menen bolsa birinshilerden bolıp tariyxıy epopeyaǵa baslama saldı.

Solay etip, T. Qayıpbergenov bul roman, povestleri menen tek ózin keń qamtımlı, kóp jobalı epik prozanıń haqıyqıy sheberi, talantlı jazıwshı sıpatında burınǵıdan da keńirek tanıtıp qoymastan, qaraqalpaq prozasınıń jetekshi janrǵa aylanıp, pútkil awqamlıq kólemde de keńnen tanılıwına, dúnya ádebiyatları qatarına qaray qádem taslay baslawına salmaqlı úles qostı.

T. Qayıpbergenovtıń 60-jıllar qaraqalpaq prozasında ónimli hám tabıslı islegenliginiń jáne bir gúwası — onıń usı jıllarda jazılǵan «Suwıq tamshı» (1964), «Uyqısız tünler» (1965) eki liriko-psixologiyalıq povestleri boldı. Ol bul shıǵarmaları menen qaraqalpaq povestshiligin tek mazmun jaǵınan bayıtıp qoymastan, oǵan janrlıq, formalıq jaqtan da jańa túr, jańa

sıpat engizdi, óziniń zamanagóy temalarda da qálem terbetiw múmkinshiliginiń keń ekenligin dálilledi.

T. Qayıpbergenov bul povestlerinde liro-epikalıq povestlerge tán bolǵan qaharmanıń ishki keshirmeleri, eske túsiriwleri, kúndelik dápter, xat hám t.b. súwretlew ózgesheliklerinen puxta paydalanǵan. Atap aytsaq, «Suwıq tamshı» povestinde usı shıǵarmanıń bas qaharmanı Kamaldıń kúndelik dápteri tiykarǵı súwretlew forması bolıp xızmet etse, «Uyqısız tünler» povestinde waqıyalar liro-epik qaharman Gúlzardıń tilinde birinshi bette bayanlanadı.

Eki shıǵarma tek formalıq jaqtan emes, ideyalıq mazmunı, tematikalıq jaqtan da bir-birine júdá jaqın keledi. Bul povestlerdiń ekewinde de ekinshi jer júzlik urıstıń jaslar táǵdirine tiygizgen zıyanlı aqıbetleri kórsetip beriledi. Máselen, «Suwıq tamshı» povestiniń qaharmanı Kamal pák hujdanlı, miynet súygish, uqıplı hám ziyrek, úyinde de, jámaátte adamlar arasında da, súygen qızı Zıyadanıń aldında da abroylı, ómirde ıǵballı, jumısta aldınǵı qatar ılǵallı jigit bolǵanı menen, ómir boyı bir nárseden — ol da bolsa ákesi Jamaldıń urıs dáwirindegi satqınlıqlarınan qıylanıp, hújdan azabında jasadı. Mudamı «satqınnıń perzenti» degen at kóteriwden qalay qutılıwdıń jolların oylap, ózin ózi jep, ishinen kemiriledi.

Qaharman sanasındaǵı bul mashaqatlı güreste onıń pák hújdanı, Watanǵa shın berilgenlik, ádep-ikram, adamgershilik, sanalıq pazıyletleri bárinen basım kelip jeńip shıǵadı. Bul güreste ol anasınan, súygen qızı Zıyadadan, jámaáttен, dógeresindegi jaqsı adamlardan quwatlaw tabadı. Aqır-ayaǵında ol súygen qızı Zıyadanıń urısta qaharmanlarsha qaza tapqan ákesiniń familiyasına ótip, Watan qorǵaw ushın áskerlikke atlanadı. Ol bunı úlken baxıt dep esaplap, qattı quwanadı. Bul arqalı avtor ruwxıy pákleniwdiń adam balası ushın úlken baxıt ekenligin kórsetip beredi.

Al, ekinshi «Uyqısız tünler» povestinde urısta ata-anasınan ayırılıp, bir kózi láket, jurday jetim bolıp qalǵan Gúlzardıń turmıs qıyınshılıqları menen gürestegi ayanıshlı táǵdiri sóz etiledi.

Shıǵarmada Gúlzar obrazı usınday turmıs qıyınshılıqlarında shıńlanıp piskен, pák hújdanlı, perzentlik parızǵa, doslıqqa, muhabbatqa sadıq, mehriban, adamgershilikli adam sıpatında jasalınǵan. Ol urısta ata-anasınan ayırılıp, jetim qalıp, balalar

úyinde tárbiyalanğan rus qızı ekenligin bile tursa da, hátte úlkeyip, kamalatqa kelip, ómirden óz ornın tawıp ketse de, urıs jıllarında ózin ólimnen qutqarıp qalıp, Gúlzar Qaraqalpaqova degen at penen balalar úyine tapsırıp ketken qaraqalpaq soldatın hesh yadınan shıǵarmaydı, oǵan bárhama minnetdar bolıp júredi. Onı tawıp alıp, raxmet aytqısı keledi. Sol maqsette onı izlep Qaraqalpaqstanǵa keledi.

Jazıwshı onıń bul Qaraqalpaqstanǵa keliw saparların, ózin ólimnen qutqarıp qalğan soldat-ákeni izlewlerin, emlewخانada biytanıq qaraqalpaq hayalı menen tanısıwların, oǵan degen miyribanlıq qatnasıqların, onıń qaraqalpaqstanlı jigit Maratqa degen muhabbatın qaharmannıń oy-sezim, ishki keshirmeleri arqalı oǵada sheber etip kórkem sáwlelendirip bere alǵan.

Avtor shıǵarmada usınday liriko-psixologiyalıq súwretlew usıllarınan basqa da portretlik súwretlewler menen poetikalıq detallastırıwıardan da puxta paydalanǵan. Mısalı, «Suwıq tamshı» povestindegi monshadaǵı qaharman tóbesine tamǵan suwıq tamshı detalınan onıń ómirine túsken daq — ákesiniń satqınlıǵı — Kamal ómirine túsken úlken bir suwıq tamshı ekenligin simvollastırıp bergenligin sezsek, Gúlzar Qaraqalpaqovanıń dóngelenip qırqılǵan shash túrmeklerin Gogoldıń shashına usatıp súwretlewlerinen jazıwshınıń portretlik súwretlewlerdiń de sheberi ekenligin kóriwimizge boladı.

Jazıwshı bul povestleriniń izi menen 1968-jılı «Qaraqalpaq dástanı» roman-epopeyasınıń «Maman biy ápsanası» atlı birinshi kitabın baspadan shıǵardı. Bul qaraqalpaq prozasındaǵı K. Sultanovtıń «Ájiniyaz» romanı menen bir qatarda dóregen tariyxıy roman edi. Soń 1971-jılı romannıń ekinshi kitabı «Baxıtsizlar», 1976-jılı úshinshi kitabı «Túsiniksizler» basıp shıǵarıldı.

Roman 1979 — 1980-jıllarda basıp shıǵarılǵan jazıwshı shıǵarmalarınıń bes tomlıǵına hár kitabı bir tomnan 3 tom bolıp engizildi. Solay etip, jazıwshı qaraqalpaq ádebiyatında birinshi bolıp úsh kitaplı roman-trilogiya jarattı.

Jazıwshı bul romanı ushın 1986-jılı burınǵı Keńes awqamı Respublikalarınıń mámleketlik sıylıǵınıń laureatı boldı. Roman jarıq kórgen jıllarınan baslap ózbek, rus, qırǵız tillerinde bir neshshe ret kitap bolıp basılıp shıqtı. 1982-1983-jıllarda bolsa bul romanlar ózbek tilinde de úsh tomlıq etip shıǵarıldı.

1998 — 1999-jıllarında ózbek tilindegi bul úsh tomlıq gárezsizlik ruwxında qayta islenip, jáne jańadan bastırılıp shıǵarıldı. Mámleketlik sıylıqqa usınılıwına baylanıslı bul romanlar 1985-jılı rus tilinde de burınǵı basılıwı tiykarında hár kitabı dara-dara qayta baspa kórdi.

T.Qayıpbergenov bul roman-epopeyanı progressiv milliy dástúrlerdı tereń ózlestiriw, ĞMDA xalıqları romanslıǵı menen jáhán romanslıǵınıń jetiskenliklerin óziniń jazıwshılıq ustaxanasında tıǵız jámlestire alǵan sheber novatorlıq háreketleri arqalı dóretti.

T.Qayıpbergenov óz romanında roman-epopeya janrınıń nızamlılıqlarına boysınǵan halda qaharman obrazınıń jańa tipin tiykarǵı qaharmanlar obrazı menen bekkem baylanıstaǵı XVIII — XIX ásirlerdegi qaraqalpaq xalıq massasınıń obrazın, yaǵnıy usı ásirlerdegi qaraqalpaq xalqınıń turmıs táriziniń obrazın jaratıp berdi.

T.Qayıpbergenov 80-jıllar qaraqalpaq prozasında da jemisli miynet etti. Ol bul jıllarda «Qaraqalpaqnama» (1985), «Kózdiń qarashıǵı» (1986), «Qaraqalpaqtıń óz qalpaǵı menen sırlasıwı» (1990) romanları menen bir qatarda «Qara úyden keń dúnyayaǵa» (1987), «Qudaydıń neshe atı bar» (1990) toplamlarına engizilgen bir qatar kórkem publicistikalıq shıǵarmalar da jazdı. 1995-jılı «Qaraqalpaqnama» roman-essesi ushın Maxmud Qashǵariy atındaǵı xalıq aralıq sıylıqtıń laureatı boldı.

Jazıwshınıń «Qaraqalpaqnama» shıǵarması stili, kompoziciyalıq forması jaǵınan esse bolǵanı menen, súwretlegen dáwiri, obrazlar sisteması, epikalıq keń masshtablı hám taǵı basqa ózgeshelikleri boyınsha roman, haqıyqıy kórkem shıǵarma. Sebebi, bunda bir xalıqtıń payda bolǵan dáwirinen baslap tap búgingi künge deyingi uzaq ómir jolı súwretlenedi. Al, bunday keń masshtablılıq, kóp mashqalalıq sintezlestiriw ónerisiz beriliwi múmkin emes.

Usı jerde «roman-esse tutası menen ótmish haqqındaǵı ápsanalardan, tariyxıy dereklerden ibarat eken, soǵan qaraǵanda, bul tariyxıy roman bolmay ma, nabada roman-ápsana emes pe?» degen soraw tuwıwı múmkin.

Romanda tiykarınan eki obraz — xalıq obrazı menen avtor obrazı sheshiwshi rol atqaradı. Ápsanalar bolsa usı xalıqlıq xarakterdi hár qırınan kórsetiw ushın qollanıladı, yaǵnıy folklorlıq

motivlerden, folklorlıq syujetlerden (ápsana hám taǵı basqa formasındaǵı) paydalanıw, paydalanıw bolǵanda da poetikalıq maqset ushın paydalanıw fol`klorǵa jaqınlasıwdan emes, kerisinshe onnan uzaqlasıwdan, jańa realistlik estetikalıq sistema - roman-esse payda bolǵanlıǵınan derek beredi.

Ekinshiden, roman-essedegi qollanılǵan hár bir ápsana jay ápiwayı aytıla salınbaydı, avtor hár bir ápsanaǵa óziniń poziciyasın sındiredi, onnan konkret juwmaq jasaydı, yaǵnıy hár bir ápsana bayanlawshı qaharmannıń sana-seziminiń rawajlanıwına belgili dárejede tásirin tiygizedi. Ápsanalar arqalı xalıqtıń xarakteriniń ósiw-ózgeriw logikası anıqlanıp beriledi. Avtor obrazı bunda belgili bir xalıqtıń jámiyetlik kelbetin kórsetiwshi dara tip, xalıqtıń aldınǵı qatar wákili jeke adam sıpatında kózge taslanadı.

Usı jerde ápsanalar haqqında jáne orınlı eki soraw tuwadı. Durıs, kópshilik ápsanalar xalıqtıń jaqsı sıpatların kórsetiw ushın xızmet etken, biraq bulardıń kópshiligi Quday, Adam-ata atları menen baylanıslı bolıp keledi ğoy. Bular shıǵarmaǵa diniy-mistikalıq sıpat baǵısh etip turǵan joq pa eken?

Ekinshiden, geypara ápsanalar (mısalı, ala awızlıqtı kórsetiwshi) xalıqtıń namısına tiywshilik, onı jerge urıwshılıq álamatları sıpatında kózge taslanbay ma?

Biz bul eki sorawǵa da «joq» dep juwap beremiz. Birinshi dálil, romanda Muxammedtiń qalay payǵambar bolǵanlıǵı hám t.b. usıǵan usıǵan dinge baylanıslı ápsanalar qollanılǵanda, jekke adamnıń da, xalıqtıń da ullılıqqa jetiw jolınıń tiykarı — ruwxıy tazalıq, keń peyillik, haqqóylik usıǵan sıpatlardı dálillep kórsetiw ushın maqsetli paydalanıw. Avtor usınday ápsanalar mısasında qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy taza, pák niyetli, güresheń xalıq ekenligin kórsetken.

Ekinshiden, avtor xalıqtıń sawatsızlıǵın, awız birshiligi bolmaǵanlıǵın kórsetiwshi ápsanalardı qollanǵanda, xalıqtıń namısına tiywdi emes, al, kerisinshe namısın qorǵawdı názerde tutqan. Avtor bul arqalı xalıqtı awızbirshilikke, sawatlılıqqa shaqırmaqshı bolǵan. Bunı ele de ayqınıraq túsindiriw ushın Gavrovo házillerin yadqa túsireyik. Sırttan qarasań, bul házilderde Gavrovólılardı sıqmarlıǵı ushın jerge urıp qoyǵanday. Haqıyqatında da, solay ma? Yaq, kerisinshe usı sıqmarlıqtı sıqaq etiw arqalı ısırapǵoylikke qattı soqqı berilip turǵan joq pa?!

Ulıwma, T. Qayıpbergenov bul roman-essede ne haqqında jazbasın, birinshi gezekte óz xalqın shın súygen patriot sıpatında kózge taslanadı. Roman-esse patriotizm ideyaları menen tereń suwǵarılgan, avtor óz xalqı, óz ádebiyatı haqqında sóz etkende onı ulıwma adamzat tariyxı, ulıwma jer júzlik ádebiyat tariyxı menen tıǵız baylanısta alıp súwretleydi. Al, ótmish waqıyalarına bolsa burınǵı tariyxıy romanlardaǵıday usıllar menen qatnas jasap, olardıń búgingi adamzatqa dáneker bolatuǵın «paydalı qazılmaların» ǵana tańlap aladı, olardı búgingi kúnniń waqıyaları menen júyi bilinbestey dárejede biriktirip jiberedi.

T. Qayıpbergenovtıń 1990-jılı «Ámiwdárya» jurnalında járiyalanǵan «Qaraqalpaqtıń óz qalpaǵı menen sırlasıwı» romanı ideyalıq baǵdarı boyınsha «Qaraqalpaqnama» romanında ortaǵa qoyılǵan máselelerdi jáne de tolıqtıradı, bul roman «Qaraqalpaqnama»nıń zańlı jalǵası sıyaqlı. Meyli, bul shıǵarmalardaǵı súwretlenilgen waqıyalardıń xronologiyalıq tártibi me, meyli, tematikalıq jaqınlıq pa — bári usı izbe-iz zańlılıqtı dállilep turadı. Bulay degenimizdiń, sebebi, bul eki shıǵarmanı da tikkeley bir náirse — xalıq táǵdiri haqqında filosofiyalıq pikir júritiw únles etip turadı. Birinde xalıqtıń áyyem zamanlardan tartıp 50 — 60-jıllarǵa deyingi ómirin oy elegenin ótkeriw húkim súrse, ekinshisinde jaqın ótmishimizdegi tubalaw dep atalatuǵın dáwir menen qayta qurıw zamanınıń orın almasqan waqtındaǵı alasatlı dúnyaǵa filosofiyalıq pikir júritiw tiykarǵı leytmotivti quraydı. Bunı biz romannıń baslı qaharmanı Ospan O`mirovtıń óz qalpaǵı menen sırlasıwlarınan, yaǵnıy ótken ómir menen onıń ózi maǵızın shaǵıwǵa háreket etip atırǵan ol ushın tosınnan bolǵanday qayta qurıw dáwirin salıstırıp, «Zaman qanday zaman boldı?» dep úzliksiz tolǵanıwlarınan, romannıń basqa da qaharmanlarınıń zaman, el, siyasat, mámleketlik kólemdegi basshılar hám basshılıq haqqındaǵı pikir júritiwlerinen anıq seziwimizge boladı. Romanda avtor da usı másele haqqında pikir júritiwdi tiykarǵı maqset tutadı. Biraq, jazıwshı bul máselelerde romannıń geypara qaharmanları tutqan poziciyadan barımaydı, al, barlıq (jekke hám jámiyetlik) pikirlerdi ózinshe juwmaqlastırıp, qayta qurıw siyasatına, qayta qurıw dáwirine ózinshe kritikalıq sın pikir júritedi.

Romanda qayta qurıw dáwiriniń draması filosofiyalıq pikirlewler dárejesine kóterilip súwretlenip berilgen. Avtor qayta qurıw dáwiri mısasında jámiyette qanday sociallıq qatlamlardıń

bar ekenligin hám olardıń arasındaǵı qarama-qarsılıqlardı ashıp beredi. Romanda usı sociallıq qatlamlardıń ómirge kóz-qarasları, tutqan poziciyası obrazlı túrde kórkem sáwleleniwın tabadı. Usı jaǵınan alıp qaraǵanda, biz bul romandı dáwirdiń siyasiy kelbetin sáwlelendiriwdiń úlgisin kórsetetuǵın novatorlıq shıǵarma dep esaplawǵa haqılıımız.

T.Qayıpbergenov 90-jıllarda da «Kewlimniń qamısı» (1995), «O dúnyadaǵı atama xatlar» (1992), «Aydos baba» («Mıń tillaǵa tigilgen gelle») (2001), «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen» (2003) sıyaqlı bir qatar povest, roman, dramalar jazıp, ǵárezsizlik dáwiri qaraqalpaq ádebiyatına da salmaqlı úles qostı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. T. Qayıpbergenovtıń qaraqalpaq ádebiyatındaǵı ornı haqqında aytıp beriń.
2. Jazıwshınıń dáslepki gúrrińleri hám dáslepki gúrrińler toplamı haqqında nelerdi bilesiz?
3. «Sekretar», «Muǵallimge raxmet» povestleri haqqında aytıp beriń.
4. «Uyqsız tünler», «Suwıq tamshı» povestlerin oqıp shıǵıń hám Kamal, Gúlzar Qaraqalpaqova obrazlarına sıpatlama beriń.
5. «Qaraqalpaq qızı» romanın oqıp shıǵın hám ondaǵı baslı obrazlarǵa sıpatlama beriń.
6. «Qaraqalpaq dástanı» roman trilogiyasınıń úsh kitabı jóninde, olardaǵı tariyxıy haqıyqatlıq, tariyxıy obrazlar haqqında aytıp beriń.
7. Jazıwshınıń «Qaraqalpaqnama» roman essesiniń janrlıq ózinsheligi haqqında ne bilesiz?
8. Jazıwshınıń ǵárezsizlik dáwirinde jazǵan shıǵarmalarına shoılıw jasań.
9. Jazıwshınıń publicistikalıq shıǵarmaları haqqında aytıp beriń.

Tólepbergen Qayıpbergenov

QARAQALPAQNAMA

(roman-esseden úzindi)

Jer júzinde adamlar kóbeyip, olar hár qıylı toparlarǵa bólinip jasay baslawdan, quday hár topardı bir-birinen ayırıp basqarıw ushın ózinshe kóp atlardıń dizimin dúzip bir kúni jolǵa ráwana boladı hám qaysı toparǵa kelse, tayar dizimine qarap turıp,

oğan at qoyıp kete beredi. Ol qaysı toparğa at qoysa da óziniń qudaylıq iri hawazı menen úsh ret «Seniń atıń Ingilis! Ingilis! ..Ingilis!.. yamasa seniń atıń Orıs!.. Orıs!.. Orıs!.. yamas seniń atıń Francuz!.. Francuz!.. Francuz!.. bolmasa seniń atıń Ózbek!... Ózbek!...» dep álemge úsh ret jar saladı eken. Onıń óz awzınan atın esitkenlerdiń quwanışı qoynına sıymay ózli-ózli shúńkildesip óz-ara oyın-zawıq qurıp qala beredi.

Sonnan quday dizimdeki bar atların tewsip qaytıp kiyatırsa, Ámiw degen dáryanıń teńizge quyıp atırğan jaǵalay qońıslasqan bir shoq ılashıqtı kórip qayrıladı hám:

— Kimlersiz? — deydi.

— Sizden ayt qoyıw keledi dep kútip otırǵan bendelerińiz-biz, — deydi awıl adamları.

— Tayar atlardı túwesken edim, bálkim, úlkenirek bir awılǵa qosılıp, solardıń atı menen jasarsız, — deydi ol.

— Quday bolsańız bársheni teńdey kórip, óz aldımızǵa at qoyıp beriń! — dedi awıl bir awızdan.

Ol biraz ashıw menen oylanıp turıp:

— Topıraǵıńız az bolıwına qaramastan kútá ójet kóripesiz, bas kiyimińiz boyınsha házirshe qaraqalpaq bola turıńlar, — deydi.

— Ne deseńiz de qayılmız, biraq hámme sekilli bizińde qulaǵımızǵa baqırıp at qoyıń, álem esitsin! — deydi olar.

— Áwele dizimge atıńızdı jazbay turıp álemge jar salıwǵa bolmaydı, — deydi ol.

— Qashan jazasız? — deпти olar.

— Sizlerge uqsap umıtıp qalǵanlar jáne tabılıwı itimal, sol ushın xızmetkerlerimdi qayta jıynap, qosımsha atlardıń dizimin dúzgennen keyin aylanıp kelemen, — dedi ol.

Awıl «Qullıq» desip qaladı.

Quday sol ketisten qaytıp izine oralmadı, olar kóp kútedi, oǵırı kóp kútedi. Aqır sońı atqoyıwshı bizlerge keliwge erinip, atımızdı álle qanday kontinette jasawshılardıń diziminiń izine ertip jibergen shıǵar, degen oy menen onı ózleri izlep ellerden-ellerge gezedi. Sóytip, Evropanıń diziminde «Pecheneg», «Chernie klobuki» degen bos atlardı kórip, «Há quday bizdi «Qaraqalpaq» degenin umıtıp usınday atlar berip ketken shıǵar» degen oy menen, kim pecheneg dep shaqırsa da kim «Chernie klobuki» dep shaqırsa da «Há, lábbay!» desip hawaz berip jasaǵan. Biraq, quday qulaǵına baqırıp at qoyǵan xalıqlar qatarında ózlerin hesh kimge tanita almaydı.

Bunnan soñ olar Aziyanıń diziminde bos turǵan «Kulaxi-siyax» «qalpaq», «qara bórıkliler» degen atlardıń barlıǵın esitedi. Aziyaǵa qaytıadı hám kimde kim sol atlardıń qaysısın aytıp shaqırsada «Há» «Lábbay» dewin dawam etedi. Olarǵa bulda heshteńe bermeydi. Atsız jasaw, námálim jasaw! Qorlıqlı! Aqır sońında olar at qoyıwshınıń óz awzınan jóneskey hám ashıwlı bolsada «Qaraqalpaq» degen attı esitken áwelgi mákánına qayta aylanıp keledi. Áne usı kárada olar qudaydıń izlep keliwinen dámelenip, endi qonıs ózgertpewge sert etedi.

Sol kútkennen beri hár kúni qulaǵın aspanǵa tuta bergeni ushın, basqalarǵa qaraǵanda qaraqalpaqlardıń qulaqları úlkenirek boladı...

Usılayınsha biziń xalıqtıń atı quday tárepinen qulaǵına úsh ret ayılmaǵanı sebepli álemge námálim qalǵan.

Al, meniń romanlarıma úshinshi mártebe xalıqtıń atın qosıp qoyǵandaǵı maqsetim — xalqımınıń bir perzenti sıpatında ózim-aq álemge «Qaraqalpaq!» «Qaraqalpaq!» «Qaraqalpaq!» dep úsh ret jar salıw!

Soraw: Bul kitaptıń jazılıw forması avtor ushın jańa emespe?

Juwap: Biziń xalıqta kim birinshi qáteligin ekinshi ret tákirarlasa — aljasqanı, al jańa nárese islew jolında birinshi ret qáte islese — ele aljasqanı emes, — degen ráwiyat bar. Men usı ráwiyatqa súyendim.

Biraqta atam hár saparı «Sen jańadan jay salmaqshı bolsań, jurıt maqtaǵan jaylardan eń keminde on ekisin kórip bolıp basla, bul olardıń birewin úlgi qıl degen gáp emes, sen ózińdikin sal, heshkimdikin tákirarlama», dep aqıllandıratuǵın edi. Al, biziń kósheniń biyi «eger sen sázende bolıwdı qáleseń, qolındaǵı duwtardı biymánis dúńgırlatpay, eń jaqsı sázendeniń tarları saz, sestı bálent duwtarın alıp, on eki perdesin birim birim basıp kórgennen keyin ózińe kerekli seslerdi óz duwtarına tabıwǵa tırıs» dep keńes beretuǵın edi. Meniń bir ret suwdan kózim qorıqqanın hesh qashan esinen shıǵarmaytuǵın anam «Eger sen jaqsı júziwdi úyrenbekshi bolsań sayız suwdan basla, biraq hár saparı deneńdi suwǵa úyretiw ushın on eki mártebe súńgip almay, júziwdi baslama» deytuǵın edi.

Men hesh qashan jay salıwshı da, sázende de, júziwshide bola almadım. Biraq, hár jańa kitabımdı baslap jazarda olar aytqan násiyatlarǵa sadıqlıqtı saqladım. Saadiy, Monten... sıyaq-

lı ıllı sóz ustalarınıń shıǵarmalarına áyyemgi hám orta ásir filoso-
soflarınıń hár qıylı úlgidegi traktatlarına «Mıń bir tın» menen
«Qabusnama» sıyaqlı kóplegen eski kitaplarǵa jurıt maqtaǵan
jaqsı jaǵdaylardıń úlgisi sıpatında qayta-qayta unıldım, olardıń
hár qaysısın tarları saz, sesleri bálent duwtarlar sıpatında qolıma
alıp, kerekli perdelerin izledim, ıllı oyshıllardıń túpsiz teńiz kibi
danalıqlarına qıyalım menen shomıldım, ózimshe júzdim.

Jasımda atamnan, ákemnen, anamnan, kóp jasap kópti kór-
gen qatıqulaq qáriyalardan, kóshe biyelerinen, ádebiyat muǵalli-
minnen esitken esapsız kóp ángimeler menen apsanalardı, dana-
lıqlar menen keńeslerdi, birinshi vojatıymnıń uyretiwi boyınsha
júrgizgen kúndeligimdi usı kitapqa kirgizerde, men endi salıwım
tiyis jańa imarattıń hám tırnaǵı hám gerbishleri sıpatında
paydalandım, men endi shertiwim tiyis duwtardıń tarları hám
sesli perdeleri qılıwǵa tırıstım, basqalardıńda jiyirkenbey súysinip
júziwi ushın endi qazıwım tiyis jańa hawızdıń hám taza suwı,
hám kemesi qılıp aǵızdım.

Bulardıń bári meniń ómir arbama jegiletuǵın jáne bir asaw
attı durıs jılawlap, qálegen baǵdarıma barıwıma járdemlesti.

Bul jerde eskertetuǵın bir nárse: kitapqa kirgizilgen ápsana-
lardı, hár qıylı ángimelerdi tariyxıy shınlıq sıpatında qabıl
etiwge bolmaydı. Kópshilik ápsanalar menen ángimeler dúnyada
ele jazba ádebiyat dóremegen waqıttaǵı xalıqlardıń bir-birine
jaqınlasıwı, birigiw, bir maqsetke tárbiyalanıw ushın ayırım sóz
ustaları tárepinen awızeki toqılǵan ádebiyattıń biziń dawirimizge
jetip kelgen mayda-mayda qıtındıları... Men olardı qurastırıp
jańanıń dárejesin tusindiriw maqsetinde paydalanadım.

Dıqqat salıp oqısańız bári ayqınlasadı. Bir xalıq ekinshi
xalıqqa sheshimi qıyın tuyın bolıp kóringeni yańlı, bir adam
ekinshi adamǵa sheshiwi qıyın jumbaq, qaranǵı álem? Eski da-
nalardıń pikirleri boyınsha, bir xalıqtıń táǵdirin biliw ushın onıń
bir shańaraǵınıń tolıq táǵdirin úyretiw jetkilikli, xalıqtı túsiniw
ushın onıń hámme adamları menen sóylesip shıǵıw shárt emes,
bazıda bir adamı menen sóylesiw de jetkilikli. Óytkeni hár
adamnıń jańa adam menen sóylesiwi-sheshiwi qıyın jumbaqtıń
juplasıwı yamasa, eki qaranǵı álemnıń bir qosılısıp tas túnek-
likke aylanıwı emes, kerisinshe álem ushın qıyın eki qara kó-
lenkeniń birden eki shıraǵa aylandırılıw, adamzattıń aspanında
jáne jup juldız payda bolıwı. Barqulla usılay ma?...Bul sorawǵa

roman-essenin men tańlaǵan usı forması sózsiz juwap beredi dep isenemen.

Mediklerdin anıqlawı boyınsha qırq jastan keyin adamnıń kózi ázzileydi. Mende kóz aynek kiyiwime tuwra keldi. Kóz áynektiń paydası-qádimgi jaslıqtaǵı sekilli, mayda jazıwları mudremey kóretuǵın boldım. Usınnan soń mende bir armanım oyandı: «Balalıǵımnan tap usı künge deyin júz bergen barlıq waqıyalardı, hádiyselerdi múltiksiz tolıq esime salatuǵın apparat tabılsa edi?!»

— Joq! — dedim kóp oylardan keyin. — Jaslıǵımdı kóz aldım keltiretuǵın apparta tabılmaǵanı jaqsı! Kisi óziniń jaslıǵında jol qoyǵan qátelikleri menen aqmaqlıqlarına mantıǵıp, óziniń yamasa zamanlaslarınıń aldında uyalıp, albıraǵaninan-aq hár adımda súrnigip jıǵıla beriwi múmkin. Ğarrılıq kóp adamlar ushın uzaq joldan songı ráhátli dem alısqa emes, jan sezimlerdin guziliske salǵan hásiiretke aylanar edi. Óytkeni ókinishli bir kúnniń geyde quwanışlı bir háptendi, bir ayındı, hátte bir jılındı jutıp jiberetuǵın aydarha!

Bunday aydarhalar qaysımızda joq! Adambız ǵoy!

«Kim jaslıǵında neniń tuqımın kóbirek ekken bolsa, sonıń ónimin kóbirek aladı», dep úyretken edi atam.

«Nabada oylanbay ekken jaqsı tuqımnan ónim alalmaytuǵın, hátte, tuqımnıń kerı zúraát beretuǵın payıtları da boladı», deytuǵın edi biziń kósheniń biyi.

Jazǵan shıǵarmalarım basılıp men jazıwshı degen at shıǵarǵannan soń bir joram menen úsh ret duwsharlasıp, ózim haqqında awızeki intervyu alǵanda, qaytarǵan juwaplarım ara-tura esime tusse, bárha qısınaman.

Birinshi ushırasqanıımızda ol menen «Jazıwshı qanday boladı?» dep soradı. Men «Jazıwshı rabochiyday boladı, ápiwayı rabochiy emes, smenalıq jumısın tamamlaǵan awqatlanıp ala sala, óz erki menen ekinshi smenaǵa jumısqa barıp, bir ózi-aq tınbay isley beretuǵın rabochiyday boladı» dedim.

Ol mennen basqasha juwap kutken qusaydı, sol saattan baslap maǵan munáabeti ózgerdi. Nabada, kórisip qalsaq ol ózin intelegent tutıp, meni rabochiy bilip, hár qıylı aqıl úyretip kóp násiyatlar aytıp ketetuǵın boldı.

Aradan bir neshe jıllar ótip romanlarım baspa sózlerde unamlı baha ala baslaǵannan keyin sol joram jáne meniń aldım

kelip, kútá múlayimlilik penen «Qaraqalpaqstanda neshe jazıwshı bar?» dep soradı.

Men oylanbay ekew dedim. Ol «atma-at aytıp ber» dep soradı. Men «T. Qayıpbergenov hám basqalar» dedim.

Ol mağan «Maqtanshaq!» dep, murnın girjeytiwi menen túrgeldi de, báder ketti. Sonnan keyin aradan kóp ótpey-aq onıń menen trotuardıń ústinde betpe-bet ushırasıp qalıp edik, ol sálem álikten burın «So eki jazıwshınıń qaysısı birinshi» dedi. Oylanıp turmasthan «Álbette basqalar» dedim.

Onıń júzi bult astınan shıqqan quyashtay jadıradı da, burılıp ketti. Sonnan soń ol mağan qaytıp jolıqpadı.

Geyde usıǵan tákkábil qátelerim esime tússe, janıma egew sıyaqlanadı. Lekin ótmishiń ushın qaltırıp, erteńnen biyúmit jasaw bárinende hásiiretli. Barmısań barlıǵıńdı ayt, tek shınlıqtı ayt. Kim ózgeni aldawdı niyet etse, aldı menen ózin aldaǵanı.

Kóshe biyiniń aytqanı — Ómirbek laqqı biytanis elattıń kóshesinen qosıq aytıp ótip baratır eken, ózli-ózli oynap atır-ǵan balalar onı qorshalap, tuye bastı qılıp oynay baslaydı. Ómirbektiń olarǵa kúshi jetpey demigip, óliwge jaqınlaǵanda birden sumlıq oylaptı da:

— Balalar, ho ana qońısı awılda bir saqıy adam kóringenge bir etekten alma úlestirip atır, tewsilmey turıp payıńızdı alıp qalıńlar, sonnan keyin meniń menen oynasız depti.

Balalar soǵan inanıp túrgelise sala qońısı awılǵa qaray shap-qılasıp ketedi.

Jalgız ózi qalǵan Ómirbek ústi basınıń shańın qaǵıp, alaqa-nın mańlayına sayaman qılıp, olardıń izinen bir maydan qarap turıptı da: «Haw men ótirik aytqan sıyaqlı edim, eger ótirik bolsa, sonsha bala soyaqqa ketermedi? Mende barıp bir etek alma alayın» dep balalardıń shanǵıtına ere juwırıp ketipti.

«Jazǵanına áwele ózi inanbaǵan jazıwshı oqıwshısında inandıra almaydı» deytuǵın edi ádebiyat muǵallimi.

Men jaslıǵımda anamnan — «Adam ushın eń qıyın nárese ne dep soraǵan edim, ol oylanbastan: «Adam ushın eń qıyın nárese basqalardan aqıl úyreniw», — dedi.

Juwap dál meniń kewlimnen shıqtı. Sebebi úlkenlerden kóp nárseni biliwge qansha tırıssam da, hesh kelistire almay isheklerim órtenetuǵın edi.

Erjetip ózim áke bolǵannan keyin anama jáne: «Adam ushın eń qıyın nársene ne?» — dedim. Ol bul saparıda oylanbastan «Adam ushın eń qıyın nársene basqalardı aqıl úyretiw» — dedi.

Juwap jáne dál meniń kewlimnen shıqtı. Sebebi, men óz balalarıma kóp nárselerdi úyretiwge qansha tırıssam da, heshteñe juqtıra alamay kúyetuǵın edim.

Al, búginligi men ushın eń qıyın nársene ne? «Qaraqalpaq-nama» dep at qoyıp kitap jazıw. Nege?

Birinshiden, házir hámmeme aqıllı. Kóp adamlar artıq aqılın kimge ótkererin bilmey sarsıladı, al bul kitap bolsa ózinshe bir keñesgöyge uqaydı. Ekinshiden xalqımın atın sıltaw qılıp men ózim haqqında kitap jazıp atırǵanǵa uqsayman.

Sonda, óziniń kórgen bilgenlerin basına sińdire alalmay, qosımsha bas sıpatında, jazıw dáptershesin qaltasınan taslamaytuǵınlarǵa bul kitaptıń ne zárurligi bar.

Tilekke qarsı, geyparalar ózlerin qanatlı qus sanap, aspandı gózlep jurgen menen shıbın shelli ushalmawıda tájip emes. Bir shıbın bir qazan astı iytki taslanatuǵının kim bilmeydi? Meniń ózim bul gúnadan awlaqqan ba?

Awızdan shıqqan bir sóz geyde kisini bir elatqa súykimli qılıp, geyde onı bir elattan kóshiretuǵını da hesh qanday dálil talap etpeydi.

Adamlar bar — aqqan dárya, biri ekinshisine qosılsa teñiz dóretip, ana jerdiń bir kózine aylanadı.

Adamlar bar biri iytki minezli, biri pıshıq minezli. Olar jolıǵıssa bir-birinen úrpeyisip hám ózlerin hám aynalasındaǵıları qorqıtadı.

Atalar bar-perzentler dańqı ushın jasaydı, perzentler bar-atalar dańqı ushın jasaydı. Men-she?

Adam ómirin sulıw salınǵan jay menen salıstırısaq, ol neshe jigirma bes jasasa da, birinshi jigirma bes sol sulıw jaydıń tırnaǵı, onnan songı ómiri sol jaydıń diywalı menen bezegi. Bazı adamlar jaydı tırnaǵı kóterip turǵanına onsha itibar bermeydi, olardı kóbinese jaydıń diywalı neden salınǵanı, qalay bezelgeni qızıqtıradı. Bul onsha maqtarlıq túsiniq emes. Kóp nársene tırnaqtan gárezli.

Kóshe biydiń aytqanı: Qaraqalpaqlar burınları ılaydan jay salatuǵın edi, biraq tırnaqsız salatuǵın edi. Eger, anawsına ya mınawsına tırnaq salınǵan dep dıqqat awdarsañ, ya sabannan ya

sheńgelden, asıp ketse qamıstan juqalap ğana, anıǵıraǵı, diywaldı dúzew júrgiziwden aljaspaw ushın izlik ğana tırnaq salınǵan boladı. Ol diywaldı bezew jónine kelse, barlıq ónerin, barlıq baylıǵın jumsaydı. Sóytip áwelgi jılları jańa, jaqsı bezelgen jayda otıradı, aradan on jil ótpey jaydın tırnaǵın ızǵar alıp, qulawǵa qaraydı.

Men biziń ayrım dóretiwshi ziyalılarımız arasında, ásirese, olardıń dóretpelerinde qaraqalpaqlardıń jay salıw dásturinen ótken belgilerdi, yaǵniy bilimniń tırnaqsızlıǵın sezip qalaman. Bul álbette ókinishli...

Men usı kitaptı qaytadan dawam ettirerde, basımdı qasıy-qasıy otırıp eliw jasqa tolǵan kúnimdi ádresime ayılǵan jıllı suwıq ǵáplerdiń bárin qıyal elegine saldım. Shınında da, tap usı kúnge sheyin qanday jaqsı yamasa jaman is islesem, qanday kitaplar jazsam olardıń barlıǵınıń da dárejesi meniń birinshi jigirma beste alǵan bilimnerimnen, úyrengenlerimnen, kórgenlerimnen, esitkenlerimnen ǵárezli sıyaqlı.

Al, endi usını siltawlap birinshi jigirma bes jasın jóninde uzaq aytıw túwe, aytıwǵa tırısıw gewek maqtanshaqlıqqa uqsaydı. Maqtanshaqlıq-qartayǵanlıqtıń nıshanı. Buydew de qáte. Ğarırlar bolmasa jaslar ózleriniń jaslıǵın túsınbey, shıraları óshken qalanıń kóshelerinde qalǵanday bolar edi.

Atam aytqan ápsana: Áyyemgi zamanlarda Iran hám Turan patshalıqları óz-ara ala awızlıqta jasaydı eken. Olardıń tiykarǵı jánjeliniń mánisi: hár qaysısı óz patshalıǵınıń dásturinen, xalqınıń úrp-ádetin ekinshi patshalıqqa ótkeriwge qushtar eken. Biraq eki patshalıqqa da nárenjan tuwılǵan balalardı, qartayǵan adamlardı elden alıs shólistanǵa aparıp taslaw dásturi ortaqlı edi. Sebebi, olar ózleri ózlerine napaqa tabalmaytuǵın adamlarǵa napaqa tawıp beriw patshalıqtıń ǵáziynexanasına qosımsha jábir dep esaplanadı eken. Álle qaysı bir jılı eki patshalıq arasındaǵı ala awızlıq keskinlenip, qatal urıs baslandı. Eki jaqtıń da kúshi teń kelip, urıs uzaqqa sozıldı. Sonnan olar bir birinen alma gezek qashıp, quwıp, urıstıń orayı ushın ushı qiyirsiz sahranıń ustine ótedi. Bul jer eki jaqqa da ańsat jaǵday tuwdırmaıdı, láshkerler suw tappay qıyralıwǵa qaraydı. Aqır sońı eki patsha bir-birine elshi jollap, urıstı waqıtsha toqtatıp suw tabıw jóninde másláhátlesedi... Aynalaǵa shabarmanlar jiberedi, hesh kim jaqın jerden suw tappaydı, láshkerler shólden qırılıwǵa qaraydı. Sonda Turan patshalıǵınıń bir jas nókeri patshaǵa bas iyip:

— Usı dógerekten-aq ap-ańsat suw tabıwǵa keńes beretuǵın bir adam bar,— deydi

— Ayt, qayda ol?— deydi patsha.

— Bir qasıq qanımnan keshińiz aytaman,— deydi nóker.

— Bar, keshtim,— deydi patsha.

— Ol meniń ákem edi,— deydi jas nóker.

— Nege?... Shólistanǵa aparıp taslamaǵanbediń?— deydi patsha.

— Ákem kútá mehirli boldı. Men jaslıǵımda kútá nárenjen edim, ol meni barqulla arqalap ósirip, kúshlilik sizge nókerlik dárejesine jetkerdi.

Ol qartayǵan soń men onıń aldındaǵı qarızımdı ótew ushın shólistanǵa aparıp taslamadım. Jeńil ǵana sandıq soqtırıp, sonıń ishinde otırǵızıp ózim qayda barsam sonda aparıp jurippen. Láshkerge suw tabıw jóninde siziń Iran patshası menen más-láhátleskenińizdi aytıp edim, «Men suw tabaman, meni patshaǵa apar» dedi.

— Qáne arqańdaǵı sandıqtı túsir hám ash,— deydi patsha. Nóker sandıǵın ashadı, qarday appaq saqalı kókiregin japqan ǵarrı sandıqtan shıǵıp:

— Meniń bala gezimde usı sahranıń ustinde urıs bolǵan edi, bizler jeńilip sheginer gezde, jaw paydalanbawı ushın kózi kómilgen bulaq bar edi.

— Tabasan ba?— dedi patsha.

— Tabaman,— dedi ǵarrı.

Patsha onı arnawlı argımaqqa mingizip, qasına bes nóker qostı. Ǵarrı argımaqqa qumdı ombalatıp kelip-kelip qasındaǵı nókerlege bir tóbeshikti kórsetip, «qazıń» deydi. Yarım mezgil qazǵannan soń suwı shırshaday bir bulaqtıń kózi ashıldı. Olardıń izinen patsha barlıq láshkerleri menen jetip kelip, bul hádiysege kewli ábden xosh boldı:

— Ǵarrılardan ayrılıw menen aqlımızdıń tırnaǵınan ayrılıp atırǵan ekenbiz. Endigiden bılay kim de kim ǵarrısın shólistanǵa aparıp taslasa, ózi ólimdar malı patshalıq,— dep buyırıq etedi hám Iran patshasınıń láshkerine de suw bergizedi.

Sol bulaq basında eki eldiń patshası doslasıp, oylasıp sol ǵarrınıń basına mángi sayaman hám danalıq belgisi desip hesh qashan künge kúydirmeytuǵın, sulıw ǵana qalpaq inam etkenbish..